

พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รวมครั้งที่ ๔

พระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

โปรดให้พิมพ์เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๖๙

ทะเบียน

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาธร

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

808.6

เป็นสมบัติของห้องสมุด
วัดสุทธิจินดา จังหวัดนครราชสีมา
๑/๒๕๖๑

พุทธสมาคม
นครราชสีมา

เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา

๘๖๐

แผนกที่ ๑๖

ได้รับจาก โพธิวงศาจารย์ (พระ) ๑

เมื่อ ๑ / ๕๑ / ๒๔๗๑

เลขที่ ๘๑๐

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

16 พ.ย. 2532

พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รวมครั้งที่ ๔

พระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

โปรดให้พิมพ์เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๖๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาธร

เลขทะเบียน หนังสือหายาก

เลขหมู่ 895.916
ก 196พ

เลขทะเบียน ล. 32 ป. 15938

Rose Diamond

คำนำ

ในเดือนมิถุนายน วันที่ ๒๑ พ.ศ. ๒๔๖๙ นี้ อายุข้าพเจ้าจะเท่า
พระชันษาสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงปรารภจะบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณ
ทูลกระหม่อมเปนการพิเศษอีกส่วนหนึ่ง นอกจากทำบุญวันเกิดอย่าง
เคยมาทุกปี ก็การบำเพ็ญกุศลชนมายุสมมงคลเช่นนี้ เจ้านายซึ่ง
เปนพระเชษฐาของข้าพเจ้าบางพระองค์ ท่านได้เคยทรงพิมพ์หนังสือพระ
ราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแจกเปนมิตรพลี
มีเปนตัวอย่างมา คือกรมพระนเรศรวรฤทธิได้ทรงพิมพ์เล่มที่ ๑ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๒ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงพิมพ์เล่มที่ ๒ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๔ สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ทรงพิมพ์เล่มที่ ๓
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ หนังสือทั้ง ๓ เล่มนั้นใครๆ ได้รับไปอ่านก็ชอบทั้งนั้น
ข้าพเจ้าจึงคิดใคร่จะพิมพ์เช่นนั้นบ้าง แต่การพิมพ์พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นลำบากอยู่อย่างหนึ่ง ด้วย
ต้นฉบับมีแยกย้ายอยู่ในที่ต่าง ๆ เสาะหาได้แต่ทีละฉบับสองฉบับ นาน ๆ
จึงจะรวมได้มากพอพิมพ์เปนเล่มสมุดได้เล่มหนึ่ง ขณะเมื่อข้าพเจ้า
ปรารภนั้น พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รวมได้ต้นฉบับซึ่งยังไม่เคยพิมพ์เพิ่มไว้ในหอพระสมุด ฯ แต่เพียงสี่ห้าฉบับ
เลขาถึงเจ้าจอมมารดาผึ้ง ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงอาภาพรรณีนัดดามีแก่
พระหฤทัยประทานมา แลกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ตรัสบอกว่ายังมีพระ

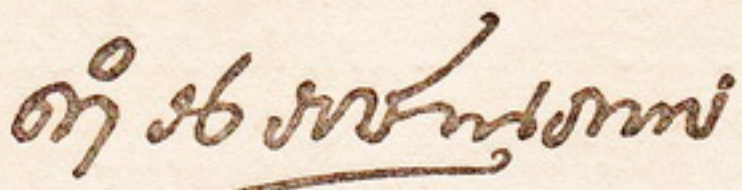
ราชหัตถเลขาซึ่งทรงเปนภาษาอังกฤษ กับพระราชหัตถเลขาทรงถึง
พระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เธอได้สำเนาไว้อีกบ้าง ถึงกระนั้น
จำนวนก็ยังไม่พอจะรวมพิมพ์เปนเล่มสมุดได้ ข้าพเจ้าจึงได้คิดว่าจะ
รวมพระราชหัตถเลขาบันดาซึ่งได้พิมพ์แล้วทั้ง ๓ เล่ม กับทั้งที่หาฉบับ
ได้ใหม่พิมพ์ขึ้นรวมเปนเล่มเดียวกัน สำหรับแจกเปนมิตรพลีในงาร
ชนมายุสมมงคลของข้าพเจ้า แต่นึกขึ้นว่ายังที่ในกรมราชเลขาธิการ
แลที่กระทรวงการต่างประเทศจะยังมีพระราชหัตถเลขาของพระยาทสมเด็จ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรักษาไว้อีกบ้าง เห็นว่าพระราชหัตถเลขาใน
พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าว่าโดยราชการบ้านเมืองก็พ้น
สมัยที่จะต้องปกปิดแล้ว คงเปนของมีค่าในทางพงศาวดารแลในทาง
วรรณคดีเปนสำคัญ จึงกราบบังคมทูล ฯ ขอพระราชทานพระบรม
ราชานุญาต ให้เจ้าพนักงานค้นหาพระราชหัตถเลขาในพระยาทสมเด็จ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีอยู่ในกรมราชเลขาธิการ แลได้ทูลไปยัง
พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้
ทรงช่วยค้นดูในกระทรวงการต่างประเทศด้วยอีกแห่งหนึ่ง พระยาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยในการที่จะพิมพ์พระ
ราชหัตถเลขาพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้กรมราชเลขาธิการค้นหาพระราชทานตาม
ประสงค์ ส่วนพระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ได้ค้นในกระทรวงการต่าง
ประเทศหามีไม่ แต่ไปได้สำเนาพระราชหัตถเลขาซึ่งสมเด็จ ฯ กรม

พระยาเทวะวงศวโรปการ พระบิดา ทรง เก็บ รักษาไว้ มา โดยอนุญาต ของ
หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา ส่งมาให้หลายฉบับ แต่พระราชหัตถเลขา
ซึ่งได้มาใหม่เปนส่วนสำคัญยิ่งนั้น คือที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการ
มีสำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ภาษา
ไทยแลภาษาอังกฤษ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
โปรด ฯ ให้รวบรวมไว้แต่เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ มีจำนวนพระราชหัตถ
เลขามาก พอจะพิมพ์เปนเล่มสมุดอย่างที่เคยพิมพ์มาได้อีกหลายเล่ม
นับว่าเปนบุญลาภของบันดานักเรียนซึ่งได้ โดยพระกรุณาธิคุณในพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อันสมควรจะยินดีเปนอย่างยิ่ง อาศรัยเหตุที่ได้
พระราชหัตถเลขามาใหม่มากดังกล่าวมา ข้าพเจ้าจึงเปลี่ยนความคิด
จะพิมพ์พระราชหัตถเลขาแต่ที่ยังไม่เคยพิมพ์อีกภาคหนึ่ง นับเปนเล่ม
ที่ ๔ ต่อเล่มที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้ทรงพิมพ์นั้น

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่ง
พิมพ์เปนเล่มที่ ๔ นี้ ต้นฉบับมีทั้งที่เปนภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ ส่วนที่
เปนภาษาอังกฤษลูกแลหลานซึ่งมีความรู้รับช่วยแปลเปนภาษาไทยหลาย
พระองค์ ข้าพเจ้าขอขอบพระหฤทัยกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พระองค์
เจ้าธานีนิวัต หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร แลขออุทิศส่วนกุศลให้แก่
หม่อมเจ้าทรงวุฒิภาพ ผู้บุตรซึ่งสิ้นชีพตักษัยไปแล้ว ในการที่ได้รับแปล
กับทั้งขอบพระหฤทัยกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์
หม่อมเจ้าหญิงอาภาพรรณี หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา ซึ่งได้

ประทานต้นฉบับพระราชหัตถเลขามาให้พิมพ์ แต่ที่รู้สึกพระเดชพระคุณอย่างยิ่งนั้น คือที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฉบับที่มีอยู่ในกรมราชเลขาธิการมาให้พิมพ์ เพราะเป็นประโยชน์ทั้งที่พิมพ์เล่มนี้และจะได้เป็นประโยชน์ในการพิมพ์เล่มอื่น ๆ ต่อไป แลในที่สุดขอขอบพระหฤทัยกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ แลขอบใจพระพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล) เปรียญซึ่งรับจัดการพิมพ์ด้วย

ข้าพเจ้าหวังใจว่าท่านทั้งหลายผู้ที่ได้รับสมุดเล่มนี้ไปอ่าน จะยินดีอนุโมทนาทั่วกัน

สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๙

อธิบายลักษณพระราชหัตถเลขา

พระราชหัตถเลขา คือจดหมายซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งเอง (บางทีทรงเขียนเองด้วย) แลลงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ในจดหมายนั้นมิไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด เข้าใจว่าเปนของเกิดมีขึ้นใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ก่อนมาจดหมายซึ่งมีพระราชดำรัสไปถึงที่ใด บางทีโปรดให้เขียนพระราชดำรัสลงเปนจดหมายแล้วส่งไป ยกตัวอย่างดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร แสดงพระราชปรารภเรื่องพระสงฆ์อธรรมยุติกาห่มแหวกแต่จดหมายพระราชดำรัสเช่นนี้มีน้อย โดยปรกติมักมีผู้รับสั่ง คือเสนาบดีเข้ากระทรวงเปนต้น เขียนหนังสืออ้างรับสั่งแลประทับตราตำแหน่งเปนสำคัญ แม้ผู้รับสั่งก็หาได้ใช้ประเพณลงชื่อด้วยลายมือของตนเปนสำคัญไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงศึกษาทรายภาษาอังกฤษก่อนเจ้านายประเทศอื่นทางตวันออกทั้งสิ้น พระปรีชาญาณปรากฏไปถึงนานาประเทศ เปนเหตุให้ชาวต่างประเทศที่เปนนักปราชญ์บ้าง เปนข้าราชการบ้าง แม้จนพวกพ่อค้าแลมิชชันนารีจะใคร่คุ้นเคยกับพระองค์ต่างเขียนหนังสือฝากเข้ามาถวาย จึงมีพระราชหัตถเลขาตอบตามแบบอย่างฝรั่งต่างประเทศมีหนังสือไปมาถึงกัน กล่าวคือที่เขียนเองแลข้างท้ายหนังสือลงชื่อด้วยลายมือเปนสำคัญนั้น จึงเลยอนุโลมเปนแบบอย่างต่อมาถึงพระราชหัตถ์ซึ่งทรงในภาษาไทยด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงคุ้นเคยกับชาวต่างประเทศกว้างขวางอยู่แล้วด้วยเหตุดังกล่าวมา การที่ทรงพระราชหัตถเลขาจึงมีติดต่อมา แลกว้างขวางยิ่งขึ้นในทางต่างประเทศ แลเปนประเพณีมีขึ้นทางฝ่ายไทยด้วย แต่ในการที่มีพระราชหัตถเลขาเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ทรงเปนอย่างจดหมายมีไปมาในส่วนกิจเพาะพระองค์ ส่วนหนังสือซึ่งมีไปยังคัยบัญชาราชการยังโปรดให้คงใช้ประเพณีมีผู้รับสั่งตามแบบเดิม เพราะฉนั้นพระราชหัตถเลขาที่พิมพ์สำเนาไว้ในสมุดเล่มนี้ เปนพระราชหัตถ์มีไปในกิจส่วนพระองค์ ข้อนี้มีพระบรมราชาธิบายปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาเปนหลายแห่ง.

๒๙.

สารบาญ

ฉบับที่ ๑ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าจอมมารดาผึ้ง ในต้นฉบับไม่ปรากฏวันเดือนปี แต่สอบได้ความว่าทรงเมื่อปีฉลู จุลศักราช ๑๒๑๕ (พ.ศ. ๒๓๙๖) เรื่องอาการประชวรของพระองค์เจ้าชายทักษิณาวัฏ หน้า ๑

ฉบับที่ ๒ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าจอมมารดาผึ้ง ลงวันพุธเดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ. ๒๓๙๘) เรื่องเสด็จพระราชทานพระกฐินที่กรุงเก่า แลเรื่องเจ้าจอมมารดาน้อย หน้า ๒

ฉบับที่ ๓ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าจอมมารดาผึ้ง ลงวันเสาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ คา บเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ. ๒๓๙๘) เรื่องต่อกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ หน้า ๖

ฉบับที่ ๔ พระราชหัตถเลขา ถึง เซอ ยอนเบาริง ลงวันที่ ๓ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ (พ.ศ. ๒๓๙๘) เรื่องจัดคนรับรอง เซอ ยอน เบาริง หน้า ๘

ฉบับที่ ๕ พระราชหัตถเลขา ถึง เซอ ยอน เวาริง ลงวันที่ ๓ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ (พ.ศ. ๒๓๙๘) เรื่องการยิงสลุตรับ เซอ ยอน เบาริง หน้า ๑๒

ฉบับที่ ๖ พระราชหัตถเลขา ถึง เซอ ยอน เบาริง ลงวันที่ ๑๗ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๕๕ (พ.ศ. ๒๓๙๘) พระราชทานหนังสือต่าง ๆ แก่เซอ ยอน เบาริง หน้า ๑๔

ฉบับที่ ๗ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพ่าอิศราพงศ ลงเดือน ๓ บ่มะเมีย จุลศักราช ๑๒๒๐ (พ.ศ. ๒๔๐๑) เรื่องเผาปูน หน้า ๒๐

ฉบับที่ ๘ พระราชหัตถเลขา ถึง พระบาทสมเด็จพระยั่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่บ้านสิทา จังหวัดสระบุรี ลงวันพุธเดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ ปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ (พ.ศ. ๒๔๐๒) เรื่องฉลองพระอภิเนาวนิเวศน์ แลข่าวคราวทางกรุงเทพ ฯ หน้า ๒๑

ฉบับที่ ๙ พระราชหัตถเลขา ถึง หม่อมเจ้ากลิ่น หม่อมเจ้าจินดา ลงวันพฤหัสบดีเดือน ๘ อุตราสาธแรม ๓ ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๒๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) เรื่องญาติหม่อมเจ้าเรไร ช่วยกันออกเงินใช้หนี้แทนหม่อมเจ้าเรไร หน้า ๒๓

ฉบับที่ ๑๐ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศครั้งไปเมืองสิงคโปร ลงวันจันทรเดือน ๘ อุตราสาธแรม ๗ ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๒๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) เรื่องเจ้าแขกทางแหลมมลายู หน้า ๒๗

ฉบับที่ ๑๑ พระราชหัตถเลขา พระราชทานไปยังพระบาทสมเด็จพระยั่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๔ สิงหาคม ปีระกา จุลศักราช ๑๒๒๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) เรื่องพระราชทานทองประสมอย่างชาวมคธโบราณแก่พระบาทสมเด็จพระยั่นเกล้าอยู่หัว หน้า ๓๓

ฉบับที่ ๑๒ พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาวิชิตชลธิ ลงวันจันทร เดือน ๙ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๒๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) เรื่องมีผู้ยื่นเรื่องราวกล่าวโทษพระยาตาก ว่ากล่าวคำหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ หน้า ๓๕

ฉบับที่ ๑๓ พระราชหัตถเลขา ถึง พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าคัคณางค-ยุคลซึ่งเสด็จไปเมืองเพ็ชรบุรีกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ ทรงเมื่อวันอังคารเดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๒๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) เรื่องให้จัดการรับทูตปรุสเซีย หน้า ๔๔

ฉบับที่ ๑๔ พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาราชวรานุกูล พระยาปราจิณ ทรงเมื่อวันอังคารเดือน ๑๐ แรม ๘ ค่ำ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕) เรื่องพระยาราชวรานุกูลแลพระยาปราจิณไปจัดราชการที่เมืองเขมร หน้า ๔๖

ฉบับที่ ๑๕ พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาราชวรานุกูล พระยาปราจิณ ทรงเมื่อวันศุกรเดือน ๑๐ แรม ๑๑ ค่ำ ปีจอจุลศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕) เรื่องต่อกับฉบับที่ ๑๔ หน้า ๔๙

ฉบับที่ ๑๖ พระราชหัตถเลขา ถึง สมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา ทรงเมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) เรื่องตามช้างพังเผือกเอก “นางพระยาศิวโรจน์” แลราชการทางเมืองเขมร หน้า ๕๓

ฉบับที่ ๑๗ พระราชหัตถเลขา ถึง สมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา ลงวันเดียวกัน เพิ่มเติมฉบับที่ ๑๖ หน้า ๕๗

ฉบับที่ ๑๘ พระราชหัตถเลขา ถึง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา ทรงเมื่อ
วันอาทิตย์เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๒๕
(พ.ศ. ๒๔๐๖) เรื่องเนื่องกับพระราชหัตถเลขาฉบับ
ที่ ๑๖-๑๗ หน้า ๕๘

ฉบับที่ ๑๙ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ ทรงเมื่อ
วันจันทรเดือน ๗ แรมค่ำ ๑ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๖
(พ.ศ. ๒๔๐๗) เรื่องยกบ้านเขตแดนกับอังกฤษ หน้า ๖๐

ฉบับที่ ๒๐ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ ทรงเมื่อ
วันอาทิตย์เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๖
(พ.ศ. ๒๔๐๗) เรื่องยกบ้านเขตรแดนกับอังกฤษ เรื่อง
นางพระยาวิโรจน์ช้างเผือก แลพระประชวรพระบาทสมเด็จ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๗๒

ฉบับที่ ๒๑ พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหลวงเทเวศวัชรินทร ทรงเมื่อ
วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๖
(พ.ศ. ๒๔๐๗) เรื่องชำระนักโทษ หน้า ๗๕

ฉบับที่ ๒๒ พระราชหัตถเลขา พระราชทานไปยังที่ประชุม ในต้นฉบับ
ไม่ลงวันเดือนปี แต่ปรากฏในท้องเรื่องว่า ทรงเมื่อปีชวด
จุลศักราช ๑๒๒๖ (พ.ศ. ๒๔๐๗) ทรงปรึกษาโทษหม่อม
ราชวงศ์ซึ่งเป็นหัวไม้ ๓ คน หน้า ๗๖

ฉบับที่ ๒๓ พระราชหัตถเลขา ถึง หลวงเดชนายเวร ทรงเมื่อ
วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๒๗
(พ.ศ. ๒๔๐๘) เรื่องยกย้ายเขตรแดนกับอังกฤษ หน้า ๘๘

ฉบับที่ ๒๔ พระราชหัตถเลขา ถึง องค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ทรง
เมื่อวันอังคาร เดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๒๗
(พ.ศ. ๒๔๐๘) เรื่ององค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้าเข้าไป
ทูลลาไปเขมรไม่ทัน หน้า ๙๒

ฉบับที่ ๒๕ พระราชหัตถเลขา ถึง มิศเตอร ทอมาส ยอช นอกส์ ทรง
เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๙ ทรงตอบรับจดหมาย
แลพระราชทานถ้วยเยกสมรสหม่อมเจ้า หน้า ๙๘

ฉบับที่ ๒๖ พระราชหัตถเลขา ถึง มิศเตอร ทอมาส ยอช นอกส
ทรงเมื่อวันที่ ๓๐ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๖ (พ.ศ. ๒๔๐๙)
ทรงตอบรับจดหมาย แลเรื่องสุราต่างประเทศแลเรื่อง เซอ
ยอน เบาริง หน้า ๑๐๐

ฉบับที่ ๒๗ พระราชหัตถเลขา ถึง มิศเตอร ทอมาส ยอส นอกส
ทรงเมื่อวันที่ ๓๑ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๖ (พ.ศ. ๒๔๐๙)
เรื่องหมู่เกาะแสนด์วิช หน้า ๑๐๓

ฉบับที่ ๒๘ พระราชหัตถเลขา ถึง มิศเตอร ทอมาส ยอช นอกส
ทรงเมื่อวันที่ ๘ กันยายน ค.ศ. ๑๘๖๖ (พ.ศ. ๒๔๐๙) เรื่อง
พระนามพระโอรสธิดาของพระยาทสมเด็จ พระพุทธเลิศหล้า
นภาลัย หน้า ๑๐๕

ฉบับที่ ๒๙ พระราชหัตถเลขา ถึง นายพุ่ม ขุนสมุทโคจร ทรงเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐) เรื่องราชทูตไปกรุงปารีส หน้า ๑๐๗

ฉบับที่ ๓๐ พระราชหัตถเลขา ถึง สมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา ในต้นฉบับไม่ลงวันเดือนปี แต่ปรากฏในท้องเรื่องคเนว่าปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ปีที่กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศสิ้นพระชนม์ เรื่องกรมหมื่นมเหศวรทรงประชวร หน้า ๑๑๑

ฉบับที่ ๓๑ พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ในต้นฉบับไม่ลงวันเดือนปี พระราชทานข่าวเรื่องเสด็จกรุงเก่าแลทรงกำชับให้ระวังราชการ หน้า ๑๑๕

ฉบับที่ ๓๒ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยาภูธราภัย ในต้นฉบับไม่มีวันเดือนปี เรื่องพระราชพิธีจรดพระนังคัล แลเรื่องผีพุ่งไต้ หน้า ๑๑๗

ฉบับที่ ๓๓ พระราชหัตถเลขา พระราชทานไปยังเมืองนครศรีธรรมราช ไม่ลงวันเดือนปี แต่ปรากฏในท้องเรื่องว่าให้จัดการรับเสด็จกรมหมื่นบวรรังสี ซึ่งเสด็จไปเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๐๗ (ควรอยู่ต่อฉบับที่ ๒๑ แต่มาตรวจพบเมื่อพิมพ์ตอนต้นเสียแล้วจึงพิมพ์ไว้ในลำดับนี้) หน้า ๑๑๙

ฉบับที่ ๓๔ พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหมื่นอมรมนตรี ไม่ลงวันเดือนปี เรื่องมรดกของกรมขุนอิเบศรบวร หน้า ๑๒๑

ฉบับที่ ๓๕ พระบรมราชโองการให้กรายทูลกรมหมื่นบวรรังสี ไม่ลงวันเดือนปี เรื่องให้พระสงฆ์ครองผ้าไตรที่พระราชทานแล้วเข้าไปฉันเปนการฉลอง หน้า ๑๒๖

ฉบับที่ ๓๖ พระราชหัตถเลขา ถึง พระองค์เจ้าปทมราช เมืองนครศรีธรรมราช ไม่ลงวันเดือนปี แต่ปรากฏในท้องเรื่องว่าปีวอก จุลศักราช ๑๒๒๒ (พ.ศ. ๒๔๐๓) เรื่องเงินปีเลขแลข่าวทางกรุงเทพ ฯ (พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ควรอยู่ต่อฉบับที่ ๘ แต่มาตรวจพบเมื่อพิมพ์ตอนต้นเสียแล้วจึงพิมพ์ไว้ในลำดับนี้) หน้า ๑๓๑

ฉบับที่ ๓๗ พระราชหัตถเลขา ถึง กรมสมเด็จพระเดชาดิศร ไม่ลงวันเดือนปี เรื่องให้ทรงคิดคำนำพระเจ้าลูกเธอ หน้า ๑๓๘

ฉบับที่ ๓๘ พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ ไม่ลงวันเดือนปี เรื่องให้พวกชาวนาฟิกาตรวจตั้งโมงให้ถูก หน้า ๑๔๐

ฉบับที่ ๑

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาผัง

ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖

เต่าเอ๋ย[๑]

อาการลูกของเต่านั้น[๒] ข้าได้ไปหารือหมออาเมริกันเขาจะให้เขารักษา เขาว่าโรคนั้นเกิดมาแก่ลูกนั้นโดยธรรมดา ช่องลมหายใจของเด็กนั้นห่างทั้งสองข้างหัวใจ จึงชักเลือดร้ายให้ปะปนกันดำแลเขียวไป รักษายาก เขาไม่รับรักษา ข้าก็เสียดายด้วยเปนลูกผู้ชาย แล้วสงสารเต่าหนักหนา กลัวจะเสียใจนัก อย่าเสียใจเลยเปนธรรมดาของเด็กนั้นเอง ลางคนเขาว่ามันสำลักน้ำคร่ำ เปนลมอัสมุขิเปนลมตัด

หนังสืออังกฤษน่าหลังนั้นเขาเขียนบอกมา

ส.พ.ป.ม. มงกุฎ ปร.ส.

---

(๑) เจ้าจอมมารดาผัง เมื่อยังเด็กชื่อเต่า

(๒) พระองค์เจ้าชายทักษิณาวัฏ พระองค์ใหญ่ในเจ้าจอมมารดาผัง ร่วมกับกรมหลวงพิชิตปรีชากร แลกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ฉบับที่ ๒

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาผั้ง

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘

เขียนที่พลับพลาป้อมเพ็ชร กรุงเก่า

วัน ๔ ๕ ๗ ๑๒ ค่ำ ถ.ส. (ปีเถาะสัปตศก พ.ศ. ๒๓๙๘)

ถึงเต่าของข้า ให้รู้ว่ารำลึกถึงจริง ๆ

ข้าออกเรือกระบวรมาจากตำหนักน้ำ วัน ๑ ๒ ๗ ๑๒ ค่ำจวนรุ่งเวลาตี ๑๑ กับ ๖ บาท ขึ้นมาถึงวัดเขมาตลาดแก้วเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔ บาท มีเรือเก๋งลำหนึ่งพายตามขึ้นมาแข่งเรือที่นั่งของข้า เกินหน้าเรือตำรวจเรือที่นั่งรองทุกลำ แข่งจนเก๋งเคียงกันยาเรือที่นั่ง แต่แรกข้าสำคัญว่านางหนูลูกรำเพย[๑] จะร้องไห้มารดาจะให้เอาใส่เรือเก๋งขึ้นมาส่งให้ข้ากระมัง ข้าจึงร้องถามไปว่าเรือใคร เรือนั้นมีม่านบังมิดมีผู้หญิงนั่งท้ายหลาย (คน) เรือตำรวจตามไปก็สำคัญว่าเรือข้างในในกระบวร จึงไม่มีใครห้ามปล่อยให้พายขึ้น สรรเพธภักดี[๒] ร้องถาม

---

(๑) ทรงหมายความว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑล ในพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี)

(๒) เจ้าหมื่นสรรเพธภักดิ ชื่อเพ็ง ในรัชกาลที่ ๕ เป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง.

หลายคำก็ไม่บอก ข้าถามหลายคำว่าอะไร ๆ เรือใคร ก็ไม่บอก บ่าวผู้หญิงข้างท้ายก็หัวร่อเยาะ ด้วยบานเต็มที่ จนคนในเรือที่นั่งโกรธว่าหัวร่อเยาะ

ข้าคิดจะให้เอาปืนยิงตามกฎหมาย ก็กลัวจะถูกคนตาย เขาจะลือไปว่าดุร้ายใจเขาทำคนตายง่าย ๆ พายแข่งไล่เรือที่นั่งอยู่นาน เห็นผิดที แล้วจึงได้ร้องให้ตำรวจไล่จับ ครั้นเรือไปจับจะฉุดเรือมาจึงพายหนีห่างออกไป ไล่ไปไกลจึงได้ตัวเรือมา ได้ความว่าเปนเรือมารดากรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ(๑) มาทำหน้าเปนเล่นตัว ล้อข้าต่อหน้าทารกำนันน่าชังนักหนา ข้าสั่งให้พระอินทรเทพจับคุมเรือลงมาส่ง ตัวนายเข้ามาให้จำไว้ บ่าวให้จำไว้ข้างหน้า ข้าได้เขียนหนังสือมาให้กรมหมื่นมเหศวรทราบแล้ว ได้มีไปสั่งถึงท้าวศรีสัจจา ท้าวโสภานิเวศน์ ให้เอาตัวจำไว้ให้มั่นคงกว่าข้าจะกลับลงไป อยากจะใคร่ให้เอาไปตัดหัวเสียตามสกุลพ่อมัน แซ่นี้มักเปนเช่นนั้นเหมือนคุณสำลี(๒) มารดาพระองค์เจ้านัดดา ถึงลูกท่านรักท่านเลี้ยงเปนหนักหนา มารดาท่านเอาไว้ไม่ได้เอาไปตัดหัวเสียเปนอย่างมิมาแล้ว

---

(๑) คือเจ้าจอมมารดาน้อย เปนธิดาพระอินทรอภัย ยุตรพระเจ้ากรุงธนบุรี.

(๒) เจ้าจอมมารดาสำลี ในกรมพระราชวังบวร ๆ ในรัชกาลที่ ๒ เปนธิดาพระเจ้ากรุงธนบุรี.

ข้าได้ยินว่าคนพวกเจ้าตลับ เจ้าครอกหอ(๑) ไปด้วย พวกนั้นเปนพวกใกล้เคียงกับยายน้อยบ่าของเต่า เต่าอย่าไปไถ่ถามว่ากล่าวอะไรวุ่นวายน้อยมันจะด่าให้อายเขา มันไม่เจียมตัวว่าชั่ว มันยังถือตัวเปนเมียข้า มันจึงตามมาล้อต่อหน้าเมียใหม่ ๆ สาว ๆ เปนเจ้าเปนนายเมื่อขับมันร้องว่าจะไปตามเสด็จกรุงเก่าด้วย

มาครั้งนี้น้ำเชี่ยวนักต้องรอกันมา ถึงสามโคกบ่าย ๓ โมง ทอดกฐินแล้วเลี้ยงดูกันอยู่ที่นั่น ๒ ชั่วโมง ออกเรือไปบ่าย ๕ โมง ไปเกือบรุ่งเวลา ๑๐ ทุ่ม ๘ บาทจึงถึง เรือประเทียบมาถึงต่อสว่างแล้วบ้าง ได้พักเสียหลายชั่วโมง บ่ายวันนี้ไปทอดกฐินวัดสุวรรณดาราม(๒) วัดพนัญเชิง ๒ วัดเท่านั้น

วันนี้แห่พยุหยาตราอยเมื่องทอดกฐิน ๔ วัด วัดพุทไธศวรรย์ ๑ วัดกษัตราราม ๑ วัดศาลาปูน ๑ วัดน่าพระเมรุ ๑ พรุ่งนี้จะไปวัดบ่าโมกข์ กฐินมาครานี้มาก ทั้งในหลวงแลข้าราชการข้างหน้าข้างในด้วยกันกว่า ๗๐ อาราม จะต้องช้ารออยู่ทอดให้แล้ว ต่อวันขึ้น ๑๑ ค่ำจึงจะได้กลับ เต่าจงเอาความอันควรกรายเรียนแม่นุ่ม(๓)ให้ทราย

---

(๑) หม่อมเจ้าตลับ หม่อมเจ้าหอ ในเจ้าพากรมขุนกษัตรานุชิตเปนหลานพระเจ้ากรุงธนบุรี.

(๒) เดิมเรียกวัดสุวรรณดาราม ทรงแก้เปนวัดสุวรรณดารารามในครานี้

(๓) คือเจ้าคุณตำหนักเดิม เปนธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

ให้ท่านกราบทูล กรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมขุนสรรพศิลป์ปรีชา กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ กรายเรียนสมเด็จองค์น้อยแลเจ้าพระยานิกรบดินทร์ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์(๑) ให้ท่านทรายว่าข้าสั่งมาถึงท่านถวายพระกุศลแลให้ส่วนบุญท่านทุกองค์ทุกคน เจ้านายในวังเต่าก็ให้ทูลท่านด้วย ว่าข้าสั่งมาถวายพระกุศลท่านทุกองค์ จะหาของอะไรฝากก็ไม่ใคร่มีมากพอแจกทั่วไปเลย

ข้าได้สั่งแม่นุ่มให้ให้รวงผึ้งแก่เต่า ๕ รวง ไปเรียกเอามากินเถิดออกไฟใหม่ๆ ถ้าแสลงก็อย่ากิน ให้แม่หรืออย่ากินเสีย ช่วยกันระวังลูกให้ดี ข้าเปนห่วงนักระวังนัก อย่าให้เปนเหตุการณ์เจ็บไข้มากมายไปได้ ข้าได้กำชับกรมขนสรรพศิลป์ปรีชาไว้ด้วยหนักหนาแล้ว ฝนน้ำมาก ที่หลังพลับพลาเปนบึงใหญ่โตกว้างขวาง มีบัวหลวง บัวสาย แลกระจับ คนที่มาด้วยรบแต่จะออกไปพายเรือเล่น แต่ในค่ายก็พายเรือเล่นได้ที่หลังเรือน การงารทั้งปวงเรียบร้อยอยู่พระองค์ปุกไม่ได้ขึ้นมา ไม่มีใครทำขวางๆ ริๆ มีเหตุแต่พานทองหายใบหนึ่งเห็นจะตกน้ำ ด้วยเรือเก๋งที่ยาวไปตามเมือกฐินวันนี้เรือโขนโดนล่มลง ยังให้ดำอยู่จะได้หรือมิได้ก็ไม่รู้

อนึ่งข้าได้สั่งให้แม่นุ่มให้เข้าเม่าแก่เต่าด้วย แต่ให้แบ่งให้หลายแห่งด้วยกัน

---

(๑) เจ้าพระยาธรรมา (เสือ สนธิรัตน์)

ฉบับที่ ๓

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าจอมมารดาผึ้ง

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘

เขียนที่พลับพลาย่อมเพ็ชร กรุงเก่า

วัน ๗ ๗ ๑๒ ค่ำ ถ.ส. (ปีเถาะสัปตศก พ.ศ. ๒๓๙๘ เปนปีที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๔)

เต่าของข้า

หนังสือกับสิ่งของที่ฝากมานั้นได้รับแล้วเช้าวันนี้ คิดใจว่าลูกกับตัวเข้า แลลูกอีนอีก ๘ เปน ๙ ทั้งกรมหมื่นมเหศวรอยู่ดีอยู่หมด อีก ๓ วันข้าจะกลับลงไป

ลูกเมียแลคนทั้งปวงที่มาด้วยก็สบายอยู่หมดทุกคน ทูลพระองค์ลม่อม (๑) ให้ทราบด้วยว่าชายพ่าหญิงพ่า (๒) กับรำเพยก็สบายดี แม่พาลูกทั้งเล็กทั้งใหญ่ไปเที่ยวหลายแห่งก็ไม่เจ็บไข้อะไรดอก

ที่ล่างท้าวนางยอกอะไรขึ้นมามีแต่อ้างรับสั่งเจ้านาย เดี๋ยวนี้วังสิทธิขาดกับเจ้านายฤๅ ถ้าเจ้านายท่านจะรับสั่งให้เจ้าหลานผู้ชายหรือใครเดิรเข้าออก หรือนอนค้างในวังจะได้หรือไม่ ท้าวนางเลี้ยงเปนผู้ใหญ่เปนเจ้าคณ ไปนั่งฟังนอนฟังรับสั่งเจ้านายทำไม ?

---

(๑) สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ในรัชกาลที่ ๕

(๒) คือพระยาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จเจ้าพ่าหญิงจันทรมณฑล

เมื่อข้ามาเสียแล้ว เจ้านายในวังใครรับหลานเข้ามาหาที่เรือนหรือไม่ หรือท่านเสด็จลงแพบ้างหรือไม่

คุณแข[๑] ท่านก็มาอยู่ที่นั่น เมื่อยอกยันขึ้นมาทำไมไม่ออกชื่อท่านด้วย ท่านจะโกรธว่าไม่นับถือท่าน ท่านก็เปนอย่างเช่นเห็นอยู่ ท่านไม่เหมือนคุณนุ่ม ท่านผิดกว่าคุณนุ่มมากทีเดียวไม่ใช่หรือ?

ที่ให้หมอกุมารมานอนประจำระวังชายลูกเต่านั้นชอบแล้ว ข้าฝากกระจับชลอมหนึ่ง เข้าเม่าชลอมหนึ่งมาให้เต่า ไปเรียกเอาเถิด

นี่แต่ท่านของเต่า

---

(๑) คือเจ้าคุณตำหนักใหม่ ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ

ฉบับที่ ๔

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยัง
เสอร ยอห์น เบาว์ริง ราชทูตอังกฤษ
ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘

หม่อมเจ้าวรรณไวทยากรแปล

ที่ ๔๒ พระราชมนเทียร

พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพ ฯ
วันที่ ๓ เมษายน ฆ.ศ. ๑๘๕๕

มายัง อุปการมิตร ของข้าพเจ้า

เมื่อเช้าวันนี้ ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ได้ทราบ แต่หนังสือของ ฯพณฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ส.พ.ก. อัคมหาเสนาธิบดีแลราชประยูรอันสนิธสิเนหา ของข้าพเจ้า (ซึ่งข้าพเจ้าได้ส่งลงไป "ปากน้ำ" เพื่อให้ไปต้อนรับพณท่านถึงปากแห่งแม่น้ำของกรุงเรา ในเมื่อแรกพณท่านมาถึงนั้น บอกความให้ข้าพเจ้าทราบว่า เรือไฟ "แรตตเลอร์" ซึ่งพาห์พณท่านมานั้น ได้มาถึงเมือง "ปากน้ำ" แต่บ่าย ๕ โมงเมื่อวานนี้แล้ว แลว่าในเมื่อพณท่าน จักได้พบกับตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ในเช้าวันนี้ประมาณเวลาสัก ๕ โมงเช้าวันนี้ แล้วก็จะได้พาห์พณท่านขึ้นมาโดยเรือ อันได้ตกแต่งไว้แล้วสรัพ ซึ่งข้าพเจ้าได้ส่งลงไปเพื่อ

แก่เกียรติยศของพณท่าน ในการที่พณท่านจะเดิรทางขึ้นมาสู่พระนครนั้น
นั้น กับว่าพณท่านจะมาถึงณะที่สำนักใหม่ อันได้จัดเตรียมไว้แล้ว
นั้นในเย็นวันนั้น ครั้นเมื่อข้าพเจ้าได้ทราบว่าพณท่านมาถึงแล้ว ข้าพเจ้า
จึงให้ขุนนางมหาดเล็ก ๒ คน ถือหนังสือลายมือนี้มาเพื่อมาประชุม
รับรองพณท่าน โดยสันถวาการวะ ในเมื่อแรกพณท่านมาถึงคนหนึ่ง
มีบันดาศักดิ์เปนพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ จางวางที่ ๒ ฤๅจางวางฝ่าย
ซ้ายแห่งเวรมหาดเล็กทั้ง ๔ ตำแหน่งเทียมกัน ฤๅคู่กันกับอีกคนหนึ่ง
ชื่อ ๆพณๆ เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ผู้พิชายได้ ให้ไปเยี่ยมเยือนพณท่าน
ในเมื่อแรกเรือไฟเข้ามาถึงปากน้ำ เมื่อเย็นวานนี้นั้น ขุนนางผู้นี้
เปนราชปะยูรของข้าพเจ้าเหมือนกันกับ ๆพณๆ เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์
ด้วยเปนชาติสัมพันธ์กับพระราชวงศ์บัดนี้ กับอีกคนหนึ่งมีบันดาศักดิ์
เปนจมื่นสรรเพธภักดี หัวน่ามหาดเล็กเวร ๑ ใน ๔ เวรนั้น มียศศักดิ์
เทียมกันกับพระนายไวยวรนาถบุตร ๆพณๆ เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ซึ่ง
ได้ไปเยี่ยมเยือนพณท่านที่นอกสันดอน และที่พณท่านได้เรียกร้องเอา
และได้รับธงมหาราชของข้าพเจ้าจากเขานั้น ขุนนางคนที่ ๒ (คือ จมื่น
สรรเพธภักดี) นี้ อันที่จริงเปนบิยบุตรบุญธรรมของข้าพเจ้า บิดามารดา
ได้ถวายแด่ข้าพเจ้าตั้งแต่เด็กยังเปนทารกอยู่ และได้เติบโตเปนผู้ใหญ่
ขึ้นโดยข้าพเจ้าเลี้ยงดูมา ข้าพเจ้าเคยส่งลงไปสิงคโปร์ครั้งหนึ่งแล้ว
ตั้งแต่เมื่อข้าพเจ้ายังเปนแต่เพียงเจ้านายอยู่ในกรุงนี้ ฉนั้นเขาจึงรู้จัก
กับเพื่อนของพณท่าน คือ ท่าน ว.จ. บัตเตอร์เวอร์ธ ค.บ. กับภรรยา กับ

ทั้งเพื่อนของข้าพเจ้าในเมืองท่านั้น อีกหลายคน แต่ก่อนนี้ที่เมืองท่านั้น เรียกชื่อเขาว่า “จิง นะโปเลียน” ครั้นมาบัดนี้ก็ได้ต่อฤาเติมเข้ากับยันดาศักดิ์ของเขา คือ “พระนายสรรเพธภักดิ์” นั้น และเพื่อนของข้าพเจ้า นายพันเอก ว.จ. ยัตเตอร์เวอร์ธ ค.ย. ก็ยังคงส่งจดหมายส่วนตัวของเขามีถึงจมื่นสรรเพธภักดินี้ ผ่านทางข้าพเจ้าอยู่เสมอ แม้ในขณะที่ข้าพเจ้าเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วนี้

ข้าพเจ้าขอส่งขุนนาง ๒ คนที่ได้ออกนาม และได้พรรณามาแล้วนี้ มายังพณท่าน เพื่อมาต้อนรับพณท่าน ในนามของข้าพเจ้าในเมื่อแรกพณท่านมาถึงพระนครนี้ ด้วยขุนนางทั้ง ๒ นี้ เปนที่โปรดปราณและจงรักภักดีต่อข้าพเจ้าเปนที่สุด กับทั้งเปนที่ไว้วางใจของข้าพเจ้าอย่างยิ่งด้วย ข้าพเจ้าขอแนะนำเขาทั้ง ๒ นี้มายังพณท่าน แม้ว่าพณท่านจักต้องการสิ่งใดจากข้าพเจ้า ฤาจักใคร่แจ้งกิจการอันใดแด่ข้าพเจ้า พณท่านไม่จำเปนจะต้องเขียนจดหมายไปยังข้าพเจ้าย่อยๆ ให้ลำยาก ขอให้พูดฤาแจ้งฤาบอกแก่ขุนนางทั้ง ๒ นี้ คนใดคนหนึ่งก็ได้ แล้วและสั่งให้เขานำความกราบบังคมทูลแด่ข้าพเจ้าเถิด ฤาถ้าบางเวลาพณท่านจักใคร่เขียนหนังสือไปยังขาพเจ้าแล้ว ก็ขอให้ส่งไปกับเขาทั้ง ๒ นี้พร้อมกันฤาแต่คนเดียวก็ได้ เขาทั้ง ๒ นี้จะได้เชื่อฟังถ้อยคำของพณท่านเสมอไป และถ้าหากว่า เขาแจ้งความใด ๆ ให้พณท่านทราบด้วยวาจา ว่าข้าพเจ้าได้สั่งให้เขาแจ้งแก่พณท่านฤาให้ปรึกษาหารือกับพณท่านแล้ว ข้าพเจ้าขอแนะนำด้วยความสัจซื่อ ขอให้พณท่านเชื่อโดยปราศจากความสงสัยเถิดว่าเปนถ้อยคำฤาเปนคำสั่งของข้าพเจ้าเองดังนี้

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

๑๑

จงเชื่อข้าพเจ้าเถิด ข้าพเจ้าขอยืนยงคงเป็นมิตรอันซื่อสัจของพณท่าน

(พระปรมาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ

พระเจากรุงสยาม

ป.ล. ข้าพเจ้าจะให้ขุนนางมหาดเล็ก ของข้าพเจ้าซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น
คนใดคนหนึ่งฤๅทั้งสองคน มาเยี่ยมเยือนพณท่านณะที่สำนักทุก ๆ วัน
ตลอดเวลาที่พณท่านพักอยู่ในพระนครนี้

(พระปรมาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ

มายัง พณท่าน เสอร์ จอห์น เบาว์ริง
ก., ลล. ด., และผู้มีอำนาจเต็ม
ฝ่ายสมเด็จพระนางเจ้ากรุงอังกฤษ

ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ฉบับที่ ๕

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยัง เสอร ยอหน เบาวฺรง ราชทูตองกฤษ

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘

หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร แปล

ฉบับที่ ๔๓ พระที่นั่งราชฤดี

พระบรมมหาราชวัง

วันที่ ๓ เมษายน ฆ.ศ. ๑๘๕๕ เวลา ๔ ทุ่ม.

มายังปริยมิตรของข้าพเจ้า

ตามความที่พณท่านได้สนทนากันวันนี้กับขุนนางจางวางมหาดเล็กทั้งสอง ในเรื่องการยิงสลุต ๒๑ นัดแต่เรือแรตฺตเลอร์ ซึ่งจะได้ขึ้นมาถึงข้อมใหม่ใต้พระนครในวันพรุ่งนี้ จางวางมหาดเล็กทั้งสองได้แจ้งประเพณีของฝ่ายไทย และได้ห้ามมิให้ยิงสลุต ๒๑ นัดนั้น ยังนี้ ข้าพเจ้าตกลงยอมอนุญาตให้ตามประเพณีของฝ่ายพณท่าน และตามความประสงค์ของพณท่าน ที่จะแสดงความเคารพยิ่งต่อข้าพเจ้านั้นแล้ว ฉะนั้น เพื่ออนุโลมตามความประสงค์ของพณท่าน ข้าพเจ้าจึงได้ออกประกาศ (พิมพ์กระดาสขาง ซึ่งข้าพเจ้าได้สอดมากับหนังสือนี้แล้ว ๑ ฉบับ) ห้ามมิให้ประชาชนพลเมืองตระหนกตกตื่น. ข้าพเจ้าจึงขอ

อนุญาตให้ ฤายินยอมให้เรือไฟแรตตเลอร์ยิงสลุต ๒๑ นัดได้ในเมื่อมาถึงทำเลที่ได้จัดไว้ให้สำหรับทอดสมอใกล้ป้อมใหม่นั้น. ครั้นเมื่อยิงนัดที่ ๒๑ เสร็จแล้ว ทางฝ่ายทหารในป้อมจะได้ยิงตอบจำนวนเดียวกัน. ขอพณท่านได้สั่งนายเรือแห่งเรือไฟของพณท่านให้ยิงสลุตตามประเพณีของฝ่ายอังกฤษนั้นเถิด

ทั้งนี้มีมาแต่มิตรของพณท่าน

(พระปรมาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ

มายังพณท่าน เสอร์ จอห์น เบาวริง พระเจ้ากรุงสยาม

ก. ลล.ด. ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ฉบับที่ ๖

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยัง เสอร ยอหน เบาวฺริง ราชทูตองกฤษ

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘

หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร แปล

พระที่นั่งราชฤดี

พระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๗ สิงหาคม ฆ.ศ. ๑๘๕๕

เปนปีที่ ๕ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

มายังท่านผู้เปนที่เคารพ

ข้าพเจ้าได้ถือโอกาศเขียนหนังสือมาถึงพณท่าน ๒ ครั้งแล้ว ทั้งเมื่อก่อนและภายหลังที่ได้รับหนังสือของพณท่าน ลงวันที่ ๑๑ และที่ ๒๖ พฤษภาคมนี้ ส่งมาทางสิงคโปร์ ซึ่งข้าพเจ้าได้ทราบว่า หนังสือของข้าพเจ้านั้น ๆ ตันกิมจิงตัวแทนของข้าพเจ้า ได้ส่งต่อไปยังพณท่านแล้วโดยทางเรือไฟ. ในหนังสือฉบับท้ายของข้าพเจ้า ๆ ได้รับรองแก่พณท่านไว้ว่า ข้าพเจ้าจะส่งของยางอย่างที่ต้องการไปให้พณท่านโดยเรือของข้าพเจ้าชื่อ เนปตูยูน อันจะเดิรทางไปสู่ฮ่องกงนั้น ฉะนั้นในบัดนี้ข้าพเจ้าจึงถือโอกาศประสาทหนังสือไวยากรณ์ภาษาละตินและภาษาไทย

ให้แก่พณท่าน. หนังสือเล่มนี้ ท่านสังฆราช จอห์น บัปติสต์ ปัลลูกัวซ์ เปนผู้แต่งและเปนบรรณาธิการ แลได้พิมพ์ขึ้นในกรุงนี้สยามมาแล้ว. ในหนังสือเล่มนี้ มีจดหมายเหตุและพงศาวดารสยามสั้น ๆ แสดงเปนภาษาละตินสั้น ๆ รวมอยู่ด้วย แต่ข้าพเจ้ามีความเสียใจที่จะต้องกล่าวว่า มีถ้อยคำคลาดเคลื่อนในกระบวนชื่อบ้านเมือง ฯลฯ อยู่มาก และชื่อถิ่นที่บางแห่งในพงศาวดารนั้นก็ผิดกันมากกับที่เรารู้ว่าเปนชื่อที่จริง และที่ผู้แต่งหนังสือไทยอื่น ๆ ได้กล่าวไว้นั้น เพราะว่าท่านสังฆราชปัลลูกัวซ์ ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ แม้จะได้ข้อความและความรู้ในเรื่องวรรณคดีมาจากบุคคลผู้มีความรู้มากอยู่ก็ดี แต่ก็ได้มาหลายปีมาแล้ว เมื่อท่านสังฆราชพึ่งเข้ามาถึงกรุงสยาม ฤๅเข้ามาถึงใหม่ ๆ นั้น. อนึ่งซึ่งท่านสังฆราชจะบำเพ็ญตนเพื่อจะให้รอบรู้ในภาษาไทยยิ่งกว่าที่จะปฏิบัติกิจการอันจำเปนแก่ฐานะที่เปนผู้สั่งสอนศิษยานุศิษย์ ฤๅสกุลที่เข้ารีตนับถือฆริสตศาสนาโรมันคาธอลิกในกรุงสยามนี้นั้น ก็เปนการที่ทำไม่ได้อยู่เอง ด้วยเหตุนี้ถ้อยคำหลายแห่งจึงผิดกัน ฤๅผิดจากความเปนจริงและถ้อยคำที่ถูก. ข้าพเจ้าได้จดบันทึกลงในน่าแห่งหนังสือซึ่งมีจดหมายเหตุ ฤๅพงศาวดารสังเขปของกรุงสยาม พิมพ์อยู่นั้นแล้ว ๒ แห่ง. อนึ่งข้าพเจ้าได้แต่งเรื่องสังเขปแห่งรายการเปนไปของพระราชวงศ์ปัจจุบันนี้ จำเดิมแต่ที่เรารู้เรื่องราวมา ด้วยข้าพเจ้าคิดว่าพณท่านคงจะเปรียบเทียบกับสมัยในรัชกาลของพระเจ้ากรุงสยามแต่ก่อน ๆ ซึ่งมีกล่าวไว้ในหนังสือที่ว่านั้น ข้าพเจ้าจึงได้แนบเอกสารมา

ด้วยอีก ๒ ฉบับ แสดงเรื่องราวสังเขปแห่งพระราชวงศ์ของเรา ตั้งแต่สกุลเดิมแห่งบรรพบุรุษของเรา. พณท่านคงจะว่า, โดยไม่ต้องสงสัย, ว่าเรื่องราวนี้สั้นนัก และไม่รัข้อความบริบูรณ์. แต่ก็ดีก่อนสิท่านปริยมิตรของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าหาเวลาไม่ได้จริง ๆ สำหรับที่จะแต่งเรื่องราวให้สมบูรณ์ตามความประสงค์ของข้าพเจ้า ด้วยมีอุปสรรคราชการมาทำให้ต้องงดเว้นอยู่เนืองนิจณะนี้ กับอีกประการหนึ่ง ข้าพเจ้าไม่มีความรู้ในภาษาอังกฤษเพียงพอที่จะแต่งให้เปนผลสำเร็จบริบูรณ์ได้ โดยไม่ได้รับความช่วยเหลือจากผู้อื่น ซึ่งข้าพเจ้าจะเอาตัวเขามาไว้กับข้าพเจ้าหลาย ๆ ชั่วโมง และหลาย ๆ วันไม่ได้.

อนึ่ง ข้าพเจ้าขอส่งสำเนาอักษรไทยโบราณ ซึ่งได้เริ่มประดิษฐ์คิดขึ้นในกรุงสยามฝ่ายเหนือ เมื่อปีฆริสตศักราช ๑๒๘๒ นั้นมาให้พณท่าน ๒ ฉบับ อักษรเหล่านี้ คัดมาจากหลักศิลาอันจารึกอักษรนั้น ๆ ไว้ ข้าพเจ้าได้เริ่มแปลเปนภาษาอังกฤษให้พณท่านแล้ว แต่ข้าพเจ้ายังทำไม่แล้ว ฤๅยังทำไม่สำเร็จในคราวนี้ ข้าพเจ้าจึงจะส่งมาให้พณท่านในโอกาสอื่นในเมื่อทำเสร็จแล้ว

เพื่ออนุโลมตามคำขอของพณท่าน ข้าพเจ้ากับน้องชายของข้าพเจ้าคือกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ผู้มีอำนาจเต็มฝ่ายเราคนหนึ่ง ซึ่งได้รับแต่งตั้งให้ปรึกษากับพณท่านในพระนครนี้ เมื่อเดือนเมษายนนั้น กำลังพยายามจะเตรียมแต่งพงศาวดารสยามอันถูกต้อง จำเดิมแต่ตั้งกรุงศรีอยุธยาโบราณราชธานีเมื่อปี ฆ.ศ. ๑๓๕๐ นั้น กับทั้งในเรื่องพระราชวงศ์

ของเรานี้ ก็จะได้กล่าวโดยพิสดาร(๑) ยิ่งกว่าที่ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงมาให้พณท่านทรายในคราวนี้ด้วย

เราได้ลงมือแต่งแล้วเปนภาษาไทย ในชั้นต้น เราเลือกสรรเอาเหตุการณ์บางอย่างอันเปนที่เชื่อถือได้ มาจากหนังสือโบราณ ว่าด้วยกฎหมายไทยและพงศาวดารเขมรหลายฉบับ กับทั้งคำบอกเล่าของบุคคลผู้เฒ่า อันเปนที่นับถือและเชื่อถือได้ ซึ่งได้เคยบอกเล่าให้เราฟังนั้นด้วย หนังสือซึ่งเราได้ลงมือเตรียมแต่งและแก้ไขอยู่ในบัดนี้ ยังไม่มีข้อความเต็มบริบูรณ์เท่าที่เราจะพึงพอใจ เมื่อแต่งสำเร็จเสร็จสิ้นแล้ว เราจะได้ขอล่ามภาษาอังกฤษคนหนึ่ง มาจากมิสชันนาริอเมริกัน เพื่อให้แปลเปนภาษาอังกฤษ และให้แก้ไขบันดาชื่อสันสกฤตและชื่อไทยให้ถูกต้องตามแบบไวยากรณ์สันสกฤต ซึ่งได้พิมพ์จำหน่ายณะเบงกอลและลังกาเมื่อเร็ว ๆ นี้ และจะได้ส่งมาให้พณท่านเพื่อให้เปนไปตามความประสงค์ของพณท่าน แต่ขอได้โปรดผ่อนเวลาให้บ้าง คือให้พอแก่การ เพราะว่าบางเวลาเราก็ทำการเตรียมแต่งเช่นนี้ไม่ได้ทุก ๆ วันไป ด้วยกิจธุระของเราหลายอย่าง ก็ต้องเปนอันงดเว้นเปนส่วนมากอยู่แล้ว

ข้าพเจ้าใคร่จะขอหนังสือพณท่านสักเล่ม ๑ คือ หนังสือเรื่องคณะเอกอัคราชทูตฝรั่งเศสมาเจริญทางพระราชไมตรี ในรัชสมัยสมเด็จ

---

(๑) คือหนังสือพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

พระนารายณ์ พระเจ้ากรุงสยามแต่ก่อนนั้น ฉบับหมายเลขที่ ๕ ในสมุดซึ่งส่งมาด้วยนี้ หนังสือเช่นนี้ ข้าพเจ้าได้ยินว่า ท่านกงสุล แฮรริ ปาร์กส มีมาด้วยเล่ม ๑ ในเมื่อเข้ามากับพณท่าน พณท่านจะหาหนังสือเช่นว่านี้ และส่งไปให้ข้าพเจ้าได้ฤๅไม่? ข้าพเจ้าคิดว่า หนังสือเล่มนั้น บางน่าบางตอนคงจะช่วยให้เราแก้ไขประวัติที่เราจะแต่งขึ้นใหม่นี้ได้ ข้าพเจ้ามีหนังสือฝรั่งเศสแต่โบราณ ว่าด้วยคณะเอกอัคราชทูตครั้งนั้นเล่ม ๑ แต่ข้าพเจ้าอ่านไม่ออก ข้าพเจ้าได้แต่ดูรูปภาพฤๅแผ่นรูปและชื่อแห่งวัตถุต่าง ๆ เท่านั้น อนึ่ง ข้าพเจ้าจักมีความยินดีที่จะได้หนังสือสักเล่ม ๑ ว่าด้วยรายการที่คณะเอกอัคราชทูตสยามไปเจริญทางพระราชไมตรียังกรุงฝรั่งเศส เพื่อเปนการตอบแทนในรชกาลอันเดียวกันนั้น คณะเอกอัคราชทูตนั้น กล่าวกันว่า บรรพบุรุษของเราคนหนึ่งได้เปนหัวหน้า ในกรุงสยามนี้ ก็มีจดหมายเหตุรายการฤๅรายละเอียดแต่งขึ้นไว้ นัยว่าเปนจดหมายเหตุของคณะเอกอัคราชทูตในเมื่อกลับมาจากฝรั่งเศส แต่สำนวนและข้อความไม่เปนที่พอใจที่เราจะเชื่อได้ เพราะว่าเปนการกล่าวเกินความจริงไปมาก กับทั้งขัดต่อความรู้ทางภูมิศาสตร์ ซึ่งเรารู้อยู่ในเวลานี้ ว่าเปนการเปนไปที่แท้ที่จริงแห่งโลกนั้นมาก ด้วยผู้แต่งจดหมายเหตของคณะเอกอัคราชทูตสยามในครั้งนั้นคงจะคิดว่า ไม่มีใครในกรุงสยามจะได้ไปดูไปเห็นประเทศฝรั่งเศสอีกเลย!

ขอพณท่านจงรับลูกดุมทองคำไว้ ๖ เม็ด เปนลูกดุมห้อย ฤๅต่อกับสายสร้อยทองคำ ซึ่งช่างทองของเราเปนผู้ทำ ได้ลงมือทำสำหรับ

เปนของขวัญเพื่อให้พณท่าน ในเมื่อพณท่านมาราชการในพระนครนี้ แต่เมื่อก่อนพณท่านออกเดิรทางไปจากนี่นั้น ยังไม่แล้วดี จึงตกค้างอยู่ที่นี่

ข้าพเจ้าได้ปากกาทองคำ ซึ่งทำดีขึ้นใหม่ ๆ นี้ มาจากเมืองอังกฤษ ๒ เล่ม ช่างทองของเราได้ทำตามแบบเดิม และได้ทำเทียมหัดถกรรมอันงดงามนี้ ทั้งประณีตและคล้ายกับหัดถกรรมของชาวยุโรปนั้นมาก ปากกาทองคำที่ช่างทองทำขึ้นนี้ กับทั้งด้ามกาไหล่ทองเบา ๆ สำหรับกันนั้น ข้าพเจ้าขอส่งมาพร้อมกับลูกคุม ซึ่งข้าพเจ้าให้พณท่านเปนของขวัญนั้นด้วย ข้าพเจ้าเชื่อมั่นว่า พณท่านคงจะพอใจรับไว้สำหรับความสบายในการเขียน ด้วยเบาดีมาก และหนักกว่าปากกาธรรมดาแต่เพียงนิดหน่อยเท่านั้น ทั้งจิ้มหมึกครั้งหนึ่ง ก็ได้หมึกไว้มากกว่าปากกาธรรมดาทุกชนิด

ในโอกาสนี้ ข้าพเจ้าขอส่งนายทัต ข้าในกรมของบุตรชายใหญ่ของข้าพเจ้า คือ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิวาลาส ให้มาเยี่ยมเยียนพณท่าน กับทั้งส่งหนังสือและของขวัญของข้าพเจ้า ซึ่งส่งมาโดยเรือ เนปตูน และขอยืนยงคงเปน

มิตรอันซื่อสัตย์ของพณท่าน

(พระปรมาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ
สยามินทร์

มายังพณท่าน เสอร์ จอห์น เบาวริง

ก. ลล.ด. ผู้ดูแลการค้าขายในประเทศจีน
และผู้สำเร็จราชการเมืองฮ่องกงกับเขตสังกัดทั้งหลาย

ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ฉบับที่ ๗

พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพ่าอิศราพงษ

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑

จดหมายมายัง เจ้าพ่าอิศราพงษ ให้ทราบ ด้วยหนังสือตอบที่ให้ขุนแผลงอคเนมานั้น ได้รับนานแล้ว ฉันมีความยินดี การต่อยศิลาเผาปูนนั้นได้จัยการโดยเร็วไม่เสียเวลารดูที่ควรจะทำได้เปนดีอยู่แล้ว อนึ่งที่ที่จะตั้งเตาแลทำโรงไว้ปูนโดยกำหนดที่เขียนไปในแผนที่นั้น ถ้าได้ลักษณ คือใกล้แม่น้ำ ๑ ใกล้พื้น ๑ ใกล้ศิลาเปนที่ดอนน้ำไม่ท่วม ๑ เปนที่ภอจะเปนทุน คิดแต่ค่าจ้างคนต่อยคนขนศิลา แลค่าจ้างคนตัดฟืนขนฟืน จ้างคนยันทุกเตาเผาปูนขนปูนออกเก็บนั้นเถิดเปนทุน เมื่อจะจ้างคนได้เท่าไรก็จงจ้างคนให้เต็มมือเถิด ฉันฝากเงินทุนเพิ่มมาให้อีก ๑๐ ชั่งด้วย คิดว่ารายก่อนไปจ่ายในการก่อเตาปลูกโรงเปลืองไปเสียมากทุนจะน้อยไป จะไม่พอทำเต็มมือ สมแก่เวลารดูที่ควรจะทำได้จงคิดทำไปให้เต็มมือจนสิ้นเดือนสี่ถ้าเดือนห้า แลตั้งแต่เดือนยี่กลางเดือนมาจนถึงเดือนสามกลางเดือนนี้ การจะทำได้สักเท่าใดจงบอกมาให้แจ้ง ครั้งนี้ฉันฝากของมาให้เธอ หมวกสองชั้นมีช่องห้องลมเปนของอย่างใหม่สำหรับใช้กันแดดร้อน ๑ ให้จมื่นสมุหพิมานคุมมาให้เธอ

จดหมายมาณวัน ฯ ๓ ค่ำ ปีมะเมีย

ฉบับที่ ๙

พระราชหัตถเลขา พระราชทานไปยังพระบาทสมเด็จ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่สีทา จังหวัดสระบุรี

ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

ตั้งแต่ท่านเสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ก็ได้ ๒๑ วันมา ฉันควรจะมีหนังสือมาถวายเยี่ยมเยียนถามข่าวนานหลายวันมาแล้ว ตั้งใจจะเขียนถวายมาก็หาได้เวลาจะเขียนไม่ วุ่นวายไปด้วยถ้อยความข้าง การพิธีจรดพระนังคัลแลพืชนมงคลข้าง การวิสาขบูชาข้าง การโกนจุกเจ้านายที่ในวังนี้ข้าง ที่วังกรมหลวงวงษาธิราชสนิทข้าง หาว่างไม่ขอรับประทานโทษเถิดที่ช้าอยู่หลายวัน ถึงหนังสือนี้ฉันร่างลงในสมุดเองแล้วให้อาลักษณเขาลอกมาถวายเปนหนังสือไทย จะเขียนหนังสืออังกฤษตามเคยก็ต้องนั่งอยู่นานเหนื่อยนัก

การทำบุญเรือนใหม่(๑) นั้นเปนเสร็จลงในวันอาทิตย์เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ฉันได้มาอยู่ในที่ใหม่ในวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลากลางคืน ๒ ยามเศษแล้ว ได้ทำบุญถวายไทยธรรมต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ ๔๐ รูป แลถวายเงินรูปละ ๕ ตำลึงบ้าง ๔ ตำลึงบ้าง ๓ ตำลึงบ้าง ตามที่ได้ประกาศเทวดา แลจัดแจงการวิธี แลสวดท้องภาณแลไม่ได้สวดตามเหนื่อยมากแลน้อยแล้วก็ทิ้งทานแก่ราษฎร ตั้งแต่วันนั้นไป ๓ วัน ผล

---

(๑) ฉลองพระอภิเนาวนิเวศน์

กัลปพฤกษ์ใส่ทองใส่เงินบ้างทุกวัน แลได้แจกเงินเถาทองเพ้องเปน
อันมากแก่เจ้านายแลข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในบรรดาที่มาในงานนี้ทุกคน
แลได้มีพระธรรมเทศนาตั้งแต่วันศุกรเดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำไปคืนละกัณฑ์
ถวายไตรจีวรบริขาร แลเงินกัณฑ์ละ ๑๐ ตำลึง ขอถวายพระราช
กุศลมา ฉันจัดได้เงินเถากับทองเพ้องกำกับกันถวายขึ้นมาด้วยในครั้ง
นี้ ๖๐ เถา โปรดแจกข้างหน้าข้างในที่ตามเสด็จไปด้วยตามสมควร
เกิด เปนของแจกในงานนั้น

การพระราชพิธีจรดพระนังคัลได้ทำแล้วในวันศุกรเดือน ๖ ขึ้น ๑๒
ค่ำ วันนั้นฝนตก ๒ เวลา ๆ ไถนาแล้วตก ๒๘ เซนต์ แล้วตกใน
กลางคืนอีก ๖๐ เซนต์ วันอื่นตกน้อยเพียง $\frac{9}{10}$ เซนต์ขึ้นไปเพียง
๕๐ เซนต์บ้าง แต่ระดูร้อนบ้างร้อนนัก ขึ้นกลางวันถึง $\left.\begin{matrix}๙๔\\๙๓\\๙๒\end{matrix}\right\}$ $\left.\begin{matrix}๙๑\\๙๐\end{matrix}\right\}$ บ้าง
กลางคืนจวนรุ่งก็ลดลงที่สุดเพียง $\left.\begin{matrix}๙๗\\๙๖\end{matrix}\right\}$ ๒๙ $\frac{1}{50}$ บ้าง ๖๐ บ้าง ๗๐
เซนต์บ้าง ลมพัดอ่อนอยู่นัก ค่อยคลายร้อนมาสองสามวันนี้แล อยาก
จะใคร่ทราบระดูฝนแลลมที่สระบุรีบ้างจะเปนอย่างไร ได้ยินว่าที่เพ็ชร
บุรีฝนตกมากกว่าที่กรุง ร้อนก็น้อยกว่าที่กรุงเทพ ๆ นั้น

เจ้าพระยามหาสิริธรรม ถึงแก่อสัญกรรมแล้วณวันอังคารเดือน ๖
แรม ๘ ค่ำ เจ้านายแลข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในทั้งที่ล่างที่บนอยู่ดีหมด
ครั้งนี้ฉันจัดได้สิ่งของถวายมาด้วย

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด

จดหมายมาณวัน ๕ ๗ ๖ ค่ำปีมะแมเอกศก

ฉบับที่ ๙

พระราชหัตถเลขา ถึงหม่อมเจ้ากลิ่น หม่อมเจ้าจินดา

ประกา พ.ศ. ๒๔๐๔

สมเด็จพระปรเมนทรมกุฎพระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม เป่น พระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระบรมราชวงษ์ประจุบันนี้ ขอสำแดงความขอบใจแก่หม่อมเจ้ากลิ่น หม่อมเจ้าจินดา หม่อมเจ้ากลาง หม่อมเจ้าเล็ก แลเพงภรรยาหม่อมเจ้ากลาง คล้ายภรรยาหม่อมเจ้าเล็ก นายฉัน ถมยาภรรยานายฉัน เพราะเหตุที่ท่านทั้งปวงที่ออกชื่อมานี้ได้ปรึกษาพร้อมกันมารับซื้อเอาณี่หม่อมเจ้าเรไรเปนเงิน ๙ ชั่ง ๑๗ ตำลึงไปให้พ้นจากความที่บุตรภรรยาข้าพเจ้าต้องเปนเจ้าณี่หม่อมเจ้าเรไรอยู่นั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีเปนอันมาก บัดนี้ข้าพเจ้าขอมอบส่งสารกรมธรรม์หม่อมเจ้าเรไรเข้าชื่อกับหม่อมเจ้าบรรจงกู้เงินชายทองกอง ๒ ชั่งฉบับหนึ่ง กู้เงินของเที่ยงเปนเงิน ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึงฉบับหนึ่ง กับประทวนของท้าวศรีคลังรับเงิน ๒ ชั่งที่ค้างในเงินหม่อมเจ้าเรไรได้เข้าชื่อกันกับแพบุตรพระยาอนุชิตขุนทองกู้ไปแต่ก่อน ๕ ชั่ง ท้าวศรีคลังทำสารกรมธรรม์หาย แต่หม่อมเจ้าเรไรยังรับอยู่ไม่ปฏิเสธ ครั้นภายหลังท้าวศรีคลังได้ยื่อเบี่ยหวัดหม่อมเจ้าเรไรไว้เปนเงิน ๓ ชั่งจึงคงค้างแต่ ๒ ชั่งได้รับใช้ในครั้งนี้แล้ว เพราะสารกรมธรรม์หายเสียท้าวศรีคลังจึงทำประทวนให้ว่าหม่อมเจ้าเรไรไม่เปนณี่แก่ท้าวศรีคลังแล้วตั้งแต่วันคืนใบประทวนไป หนังสือประทวนนั้น

เปนสำคัญเงิน ๒ ชั่ง ถ้าใครได้หนังสือประทวนนั้นไปไว้หม่อมเจ้าเรไร
คงเปนฉิ่แก่ผ้นั้นเพียง ๒ ชั่ง สารกรมเก่าซึ่งหม่อมเจ้าเรไรเขียนเอง
ปู
เข้าชื่อกับแพยุตรพระยาอนุชิตขุนทองฤาไม่ได้เข้าชื่อกับแพก็ดีซึ่งว่ากู้เงิน
ท้าวศริคลังไป ๕ ชั่งนั้นหายเสียนานแล้ว ถึงเมื่อท้าวศริคลังยอเบี้ยหวัด
หม่อมเจ้าเรไรไว้ ๓ ชั่งแล้วไม่ได้สลักหลังนั้น ถ้าหากจะมิใครได้ไป
จำโนตโจทนาท้วงถามว่าหม่อมเจ้าเรไรเปนฉิ่ก็เปนอันใช้ไม่ได้ ก็ให้
เอาประทวนที่ให้ครั้งนี้ออกสู้เถิด

อนึ่งประทวนของชุ่มใหญ่รับเงิน ๔ ชั่งเปนค่าถ่ายสิ่งของทอง
รปพรรณซึ่งหม่อมเจ้าเรไรหลอกลวงเจ้าของขอยืมไปแล้วจำนำไว้นั้น
ปู
อิกฉบับหนึ่งกับประทวนของพึ่ง น้องภู่ครูหนูมานรับเงิน ๗ ชั่งเปนค่า
มเชือเทศทองคำซึ่งหม่อมเจ้าเรไรฉ้อเอาไปขายฉบับหนึ่ง รวมเงินที่
กล่าวในสารกรมธรรม์กู้สองฉบับนี้ ๑ ชั่ง คงพวกที่ออกชื่อมาข้างต้น
ได้ชื่อฉิ่หม่อมเจ้าเรไรไปจากบุตรภรรยาข้าพเจ้าเปนเงิน ๘ ชั่ง ๑๗ ตำลึง
ดอกเบี้ยที่สัญญาเมื่อกู้เมื่อจำนำนั้นเท่าไรข้าพเจ้าขอแต่เจ้าฉิ่เสียแล้วไม่
ให้คิด ตั้งแต่วันที่จดไว้ในท้ายจดหมายนี้ไปหม่อมเจ้าเรไรไม่ได้เปนฉิ่
แก่บุตรภรรยาข้าพเจ้าแล้ว หม่อมเจ้าเรไรเปนลูกฉิ่แก่ท่านทั้งปวงที่
ออกชื่อข้างต้น ที่ได้ชื่อเอาสารกรมธรรม์สองฉบับประทวนสามฉบับนี้
ไปตามจำนวนเงินที่ว่าแล้วนั้น ข้าพเจ้ารับเปนพยานด้วยจดหมายนี้
เปนสำคัญ

ตัวหม่อมเจ้าเรไรข้าพเจ้าขอขับไล่เสียจากพระบรมมหาราชวังนี้ ไม่ให้เข้ามาเพราะกลัวจะมาทำการหลอกลวงข้างโน้นข้างนี้ต่อไป ขอมอบตัวให้ท่านทั้งปวงไป จะเอาไปฝากฝั่งให้พึ่งพิงอิงอาศรัยอยู่ในพระบวรราชวังฤๅวังเจ้าต่างกรมแลเจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม แลบ้านหม่อมเจ้าซึ่งเปนญาติชิดญาติห่างแห่งใดแห่งหนึ่งก็ดี ในบ้านท่านเสนาบดีที่เปนญาติของหม่อมเจ้าก็ดี ก็ตามแต่จะเห็นควรเถิดไม่ห้าม ฤๅถ้าหม่อมเจ้า (เรไร) เห็นว่าไม่มีที่พึ่งจะคิดอ่านยอมตัวเปนนางห้ามเจ้าต่างกรม เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรมแลหม่อมเจ้าใด ๆ ก็ดี จะยอมเปนภรรยาหม่อมราชวงศแลเจ้าราชนิกูลเชื้อพระวงศฝ่ายสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี ข้าพเจ้ายินดียอมให้ ๆ หม่อมเจ้าเปนโทษแต่ที่ทำการซุกซนไขว้เขวหลอกข้างโน้นลวงข้างนี้ ไม่เปนโทษถึงมหันตโทษยังไม่ควรขาดไปจากเบี้ยหวัด เปนแต่ต้องไปจากพระบรมมหาราชวังเหมือนอย่างหม่อมเจ้าในกรมหลวงนรินทร์รณเรศร์ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องไล่จากพระบรมมหาราชวังแล้วยังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๕ ตำลึงอยู่ทุกปี เพราะฉนั้นข้าพเจ้าจะยอมรับให้เบี้ยหวัดแก่หม่อมเจ้าเรไรปีละ ๕ ตำลึง หม่อมเจ้าเรไรมีฝีมือในการช่างต่าง ๆ ถ้ารับเอาการหลวงไปทำข้างก็จะขึ้นเบี้ยหวัดให้ โดยสมควรแก่แรงที่เหนื่อยมากแลน้อย

อนึ่งหม่อมเจ้าเรไรก็ยังเปนฉนี่แก่ผู้มีชื่อรายอื่นที่มิใช่บุตรภรรยาข้าพเจ้าอีกเปนหลายราย ข้าพเจ้ารู้บ้างไม่รู้บ้าง ที่รู้อยู่นั้นคือพินตลุงเปนเจ้าหม่อมเถ้าแก่รายหนึ่ง แสงพนักงานนมัสการรายหนึ่ง จะเปน

เงินเท่าใดจำไม่ได้ ถ้าท่านทั้งปวงก็ดี เจ้าณี่รายอื่นก็ดี จะต้องพ้องร้อง
ให้เรียกเงินหม่อมเจ้าเรไรแล้ว ท่านผู้ใดเปนใหญ่ในเครือญาติแล
จะเปนที่พึ่งพิงอิงอาศรัยของหม่อมเจ้าเรไรอยู่ก็จงไปร่ำเรียนขอยุญย์ญญา
ท่านคิดอ่านตัดสินเปนความเถ้าแก่ ถ้าเปนเสร็จแก่กันไปได้ก็เปนดี
ถ้าท่านไม่รับตัดสินฤาตัดไม่เปนที่ชอบใจ ก็จงมาร้องแก่ข้าพเจ้าโดย
ฉันที่เปนไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความเกี่ยวข้องกับผู้ใดผู้หนึ่งในพระบรมราช
วงษานุวงษ์นี้ เมื่อไปพ้องร้องว่ากล่าวที่โรงศาล จ่าศาลไม่รับแล้ว
ก็ต้องมาร้องแก่พระเจ้าแผ่นดินตามธรรมเนียมนั้นเถิด ฯ ข้าพเจ้าเปน
พระเจ้าแผ่นดินก็คงจะรับพ้องนั้น แล้วจะปรึกษากับเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่
แลท่านเสนาบดี ท่านจะปรึกษาพร้อมกันให้จดจำทำโทษเร่งรัดเกาะครอง
หม่อมเจ้าเรไรฤาจะให้ตัดสินประการใดก็จะทำตามคำท่านทั้งปวง ปรึกษา
อนุเคราะห์แก่ท่านทั้งปวงโดยสมควรแก่ยุติธรรมแลอัยการ แลคำ
ปรึกษาของท่านผู้ซึ่งช่วยคิดอ่านราชการแผ่นดินนั้นโดยสุจริต

ครั้งนี้ท่านทั้งปวงได้มาออกเงินซื้อณี่ของหม่อมเจ้าเรไรทั้งสิ้น ให้
เปลื้องปลดปลิดไปเสียจากบุตรภรรยาข้าพเจ้าแล้วนั้น ข้าพเจ้าก็ควรจะ
เปนพิพากษาแลเปนผู้เร่งรัดผู้ซึ่งเปนตัวลูกณี่ได้ถนัด พ้นจากการซึ่งจะ
ปรากฏว่าเปนคู่ความกับหม่อมเจ้าเรไรเองได้ดังนี้นั้น

ข้าพเจ้าขอแสดงความยินดีขอบใจขอบคุณท่านทั้งปวงเปนอันมาก
จดหมายให้ไว้เปนสำคัญณวันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ ปีระกา
ตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ เปนวันที่ ๓๗๒๕ ในราชกาลประจุบันนี้.

ฉบับที่ ๑๐

พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ครั้งไปเมืองสิงคโปร์ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔

จดหมายมายังคุณศรีสุริยวงษ์ให้ทราบ ตั้งแต่วัน ๔ ๑๐ ๗ ๘ ค่ำมา จนวัน ๒ ๗ ๗ ๘ ค่ำนี้ ข่าวราชการทางเมืองเขมรก็ยังหามีบอกเข้ามาไม่ วันนั้นเวลาดึกวังน่าท่านเสดจลงไปตามส่ง ครั้นวัน ๕ ๗ ๗ ๘ ค่ำ ท่านกลับมาแล้วเขียนจดหมายมาบอกแก่ฉันว่า ท่านลงไปตามหาทันคุณศรีสุริยวงษ์ไม่ คุณศรีสุริยวงษ์ข้ามสันดอนไปเสียแต่ในกลางคืนแล้ว ได้พบแต่กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร ๆ ได้ข้ามสันดอนไปต่อเวลาเที่ยงวัน ๑๑ ค่ำนั้น แลว่าพบเรือสุลต่านมหมัดที่ปากคลองบางปลากดในกลางคืนวันนั้น ครั้นรุ่งขึ้นวัน ๖ ๑๒ ๗ ๘ ค่ำ กรมวงษาให้เรือไฟลงไปลากเรือที่สุลต่านมหมัดมานั้น ขึ้นมาถึงในเวลาเยนวันนั้น กรมวงษาได้จัดตึกให้ขึ้นอยู่กับทั้งบุตรภรรยาผู้คนข่าวไพร่ วันนั้นสุลต่านมหมัดก็มาหากรมวงษายื่นหนังสือไว้เปนความกล่าวโทษพระยาตรังกานูจะขอว่าความให้เงียบ ๆ อยู่ก่อน หนังสือนั้นฉันได้สั่งกรมวงษาให้คัดฝากออกมาให้ดูในครั้งนี้ด้วยแล้ว ตั้งแต่วันขึ้น ๑๓ ค่ำมาจนวันแรมสองค่ำฉันก็หาว่างการไม่ ติดอยู่ด้วยการทำบุญอุทิศบุตรที่ไปเผาเมื่อขึ้นเจดค่ำนั้น

แลทำบุญนักขัตรฤกษเข้าพรรษาต่อมา ต่อวันแรม ๔ ค่ำจึงได้กำหนด
นัดประชุมรับแขกเมือง จึงสั่งให้สุลต่านมหมัดอุรังกาโยเทวศิริอินทรา
เมืองตรังกานมาเข้าเฝ้าพร้อมกัน สุลต่านมหมัดสั่งกรมวงษามาว่า
ถ้าจะให้เฝ้าพร้อมกับพวกตรังกานูแล้ว ขอเสียอย่าให้ถามเรื่องที่ว่ามา
ด้วยเหตุไร ต่อหน้าพวกตรังกานู ต่อเวลาว่าง ๆ มีออนจึงจะขอ
เข้าเฝ้าแลจึงให้ถาม ครั้นเมื่อวัน ๔ ค่ำเวลาบ่ายสุลต่านมหมัดกับบุตร
แลญาติพี่น้องที่เปนตองกูเมืองลิงคา ๙ คน ด้วยกันกับทั้งพวกตรังกานูก็
เข้ามาหา ฉันเรียกให้นั่งชันมาเสมอเสนาบดี ให้ชันนั่งบนเขาก็หา
ชันไม่หมอยอย่แต่ริมเขาะ ฉันจึงได้ปราไสว่าเมืองลิงคานั้นได้ยินแต่
เขาออกชื่อ แลฦาว่าเดิมเปนเมืองใหญ่ มีเมืองขึ้นเมืองออกหลาย
เมือง เปนที่อยู่ของผู้ครองแผ่นดินที่แขกมลายูนับถือว่าเปนเจ้าเปนนาย
มีสกุลสูง แลได้เห็นในแผนที่ของอังกฤษเขียนไว้เปนเกาะหนึ่ง เนื่อง
กับแผ่นดินสุมาตรา แต่คนในเมืองนั้นแต่โบราณมาจนครั้งนี้ไม่ได้ยิน
ว่าใครมายังเมืองไทยนี้ แลฝ่ายไทยก็ไม่มีใครไปเมืองลิงคา ได้
ยินว่าได้ไปมาเปนเกี่ยวดองกันแต่กับพวกเมืองตรังกานู ก็การทุกวันนี้
บ้านเมืองที่อยู่ใกล้ทะเลมีเหตุผลผันแปรไปต่าง ๆ ตัวสุลต่านมหมัดนี้เรา
ก็ได้ฟังผู้บอกเล่ากล่าวเปนอันมาก ว่าเปนเชื้อสายเจ้านายผู้ครองเมือง
ลิงคามาแต่ก่อน จนถึงตัวก็ได้เปนเจ้าเมืองลิงคาในเวลาหนึ่ง ความ
ที่ได้ฟังมานี้มากมายหลายปาก เราก็เชื่อถือไม่รังเกียจสงไสย ถึง
เปนเจ้าเก่าพลัดบ้านแพลงเมืองมาจะยากจนขัดสนไปก็ดี ธรรมเนียม

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ราชสกุลในไทยนี้ เมื่อรู้เปนแน่ว่าผู้นั้นเปนบุตรหลานเชื้อวงษ์ของสกุลที่ชนเปนอันมากนับถือแล้ว ก็ไม่ดูถูกดูหมิ่นรังเกียจรังงอน เพราะฉนั้นสุลต่านมหมัดเข้ามาหาถึงบ้านถึงเมืองครั้งนี้ ก็มีความยินดีจึงได้แต่งตัวเตมตามยศตั้งเครื่องยศรับเปนการนับถือ เหมือนกับว่าเมื่อสุลต่านมหมัดยังคงเปนเจ้าเมืองลิงคาอยู่แล้วเข้ามาเหมือนกัน สุลต่านมหมัดจึงตอบว่า ซึ่งต้อนรับเปนการนับถือดังนี้นั้นขอบพระเดชพระคุณนักหนา ฉันจึงถามอีกว่า เข้ามาถึงเมืองนี้เปนฤดูแดนดินแปลกประเทศสบายกายอยู่ไม่ป่วยไข้อันใดดอกฤๅทั้งนายทั้งบ่าว อนึ่งเจ้าพนักงานที่ไปจัดแจงต้อนรับให้ที่อยู่ที่กินนั้น พร้อมเพรียงบริบูรณพอเปนที่ชอบใจไม่ควรติเตียนแล้วฤๅ สุลต่านมหมัดตอบว่า สบายดี การที่จัดแจงอนุเคราะห์นั้นก็มาก ขอบพระเดชพระคุณ ฉันจึงได้ถามว่า ได้ยินว่าเปนญาติกันกับพระยาตรังกานูนั้น เปนญาติกันอย่างไร สุลต่านมหมัดตอบว่า พระยาตรังกานูนั้นเปนน้า ฉันจึงได้ว่าสุลต่านมหมัดก็ไม่ได้เปนผู้ชิ้นแก่ไทยดอก แต่ได้เข้ามาหารู้จักกันแล้ว ฉันก็มีความเมตตาว่า สุลต่านมหมัดเปนบุรุษในสกูลที่ครองบ้านเมืองอันหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ชิ้นแก่ผู้ใดในเวลาหนึ่งมิชนเปนอันมากได้นับถือมานานนั้น คล้ายกันกับราชสกูลเมืองนี้ จะว่าเหมือนเปนญาติกันก็ว่าได้ เมื่อเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครนี้จะอยู่นานฤๅเรวก็ตามใจจะกลับไปก็ไม่ขัดขวาง ฤๅถ้ามีข้อคดีต่าง ๆ จะเกี่ยวข้องกับผู้ใดที่เปนชนชิ้นฝ่ายไทย ก็จะว่ากล่าวชำระให้เหนเทจจริงผิดชอบโดยยุติธรรม อนึ่งถ้าสุลต่านมหมัดจะประสงค์

สิ่งใดที่อำนาจฝ่ายสยามจะทำได้ ก็จะตริตรองอนุเคราะห์โดยสมควร สุลต่านมหมัดจึงว่าซึ่งเข้ามาครั้งนี้ ด้วยคิดเหนว่าตัวไม่มีที่พึ่งแล้วมาถวายตัวเปนข้าตามแต่จะทรงพระกรณาโปรด เมื่อพดกับสุลต่านมหมัดเท่านี้แล้ว ฉันก็ปราไสพวกเมืองตรังกานูตามธรรมเนียม แลไต่ถามถึงข่าวพระยาตรังกานูที่ไปแลมา เมื่ออุรังกายอเดหวามานั้น ทั้งความว่าของเครื่องนอกราชบรรณาการนั้น พระยาตรังกานูเอามากับตัวเมื่อกลับมาถึงเมืองตรังกานูได้ ๕ วันแล้ว จึงได้มอบให้อุรังกายอเดหวาคุมเข้ามา ฉันก็ว่าขอบใจว่าซึ่งพระยาตรังกานูไปข้านอื่นเมืองไกลแล้วเหนอไรชอบกลก็ยังคิดถึงเจ้านายของตัวจัดซื้อหามาฝาก นอกจากบรรณาการตามธรรมเนียมนั้นนักหนา ให้ไปบอกพระยาตรังกาน ครั้นแล้วฉันก็สั่งว่ามาพบกันวันนี้เปนปฐม เปนการมงคลให้เชิญไปกินเลี้ยงเถิด ฉันก็ลงจากที่นั่งเสวตรฉัตรลงมาจับมือสุลต่านมหมัดกับบุตรเปนปราไสอย่างอังกฤษ แล้วจึงกลับเข้าข้างใน สุลต่านมหมัดกับบุตรแลพี่น้อง ๙ คนเชิญไปกินเลี้ยงที่หอโภชนลีลาศ แต่พวกตรังกานูแลข่าวไพร่ให้ไปเลี้ยงที่ศาลาลูกขุนตามอย่างเดิม สุลต่านมหมัดก็ยินดีรับถวายบังคมแล้วว่าแก่พระสุรินทามาตยว่า พระที่นั่งเสวตรฉัตรนั้นงามนักหนาไม่เคยเหนเลย ที่นั่งเจ้าแผ่นดินเมืองอื่นก็ได้เหนมามากก็ไม่งามเหมือนอย่างนี้ แลถามว่าพวกที่แต่งตัวงามมากเผ้าอยู่สองแถวข้างเหนือข้างใต้นั้นเปนเสนาบดีฤา พระสุรินทามาตยตอบว่าพวกนั้นเปนพระราชวงษานุวงษ์ เหมือนอย่างกรมวงษา เสนาบดีนั้นคือสอง

ท่านที่เคียงสุลต่านมหมัดอยู่ ครั้นล่วงวันมาท่านกรมท่าเอาจดหมาย
ของกงสุลอังกฤษยื่นมาให้ดูสองฉบับ ฉบับหนึ่งว่าอังกฤษที่เมืองทวาย
พ้องเข้ามาว่าผู้ร้าย อนึ่งหาฤๅมาว่าอย่างธรรมเนียมข้างอังกฤษ สัตว
ของเลี้ยงต้องตีตราเสียเปนสำคัญ เพราะฉนั้นกงสุลเหนว่าช้างม้าโค
กระบือของเมืองฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษต่อกันอยู่นี้ ถ้ามีตราผู้ครองแผ่นดิน
ตีเสียเปนสำคัญจะดีเปนที่ชำระโจรผู้ร้ายง่าย ถ้าผู้ครองฝ่ายไทยเห็นด้วย
จะคิดตีตราแล้ว กงสุลจะมีหนังสือไปถึงคอเวอเนอร์เยเนราลผู้สำเรจ
ราชการอินเดียณเมืองกลักตาให้คิดอ่าน

อีกฉบับหนึ่งนั้นแจ้งความว่าในคราวเรือเจ้าพระยาเข้ามาครั้งนี้ มี
หนังสือเจ้าเมืองสิงคโปร์ส่งเข้ามาให้กงสุลผู้ครองฝ่ายไทย ว่าที่สิงคโปร์
ที่มีข่าวฦๅออกไปว่า ผู้ครองฝ่ายไทยจะถอดพระยาตรังกานูเสียจากที่
แล้วจะตั้งอาเกษสุลต่านมหมัดเข้าเมืองลิงคาคนเก่า ซึ่งเปนบุตรเขย
ของพระยาตรังกานูนั้นจริงฦๅ ได้คิดกันเขียนคำตอบจดหมายฉบับหลัง
ให้ลงไปแล้ว ร่างคำตอบนั้นฉันได้สั่งท่านกรมท่าให้คัดส่งออกมาให้ดู
ด้วยแล้ว แต่ที่เรื่องจะให้ตีตราสัตวนั้น ได้ผัดไปว่าจะปฤกษากันดูก่อน

เรื่องพระยาตรังกานูแลอาเกษสุลต่านมหมัดนั้น ฉันคเนเหนว่า
เจ้าเมืองสิงคโปร์เมื่อเขาพบคุณศรีสุริยวงษ์ เหนเขาจะถามแล้วคำที่
ฉันให้ตอบไปที่นี่ก็เหนว่าจะไม่สู้ผิดกันนัก พิเคราะหดูเถิด อนึ่งท่าน
ได้บอกว่าคุณศรีสุริยวงษ์สั่งไว้ว่าให้มีหนังสือเข้าไปถึงพวกทูตที่ไปเมือง
ปาริศด้วยเรื่องสุรา (ความขาด) กำชับไปด้วย เรือกลไฟเจ้าพระยา

มาถึงช้าไปกว่าเวลาที่คาดหมายไว้ มาถึงกรุงเมื่อ ๗ ๙ ค่ำ พระภายิสมบัติบริบูรณจัดแจงบรรทุกอยู่ถึงห้าวัน จะได้ออกวัน ๔ ๗ ๙ ค่ำ ฉันคิดว่าเหนจะไม่ทันคณศรีสุริยวงษ์ที่เมืองสิงคโปร์ ถึงกระนั้นฉันได้สั่งแก่พระภายิสมบัติให้ตามไปถึงเมืองไทรย์ ซึ่งคิดให้เรือเจ้าพระยาไปตามนั้นด้วย เพราะได้ใส่กระแดนแฉนเสียแล้ว ว่าเรือเจ้าพระยาเปนลำหนึ่งเข้าในฝลิต ที่ไปครั้งนี้จะได้เปนเกียรติยศ ด้วยการที่พวกเข้าส่วนเสียเปรียบด้วยการวันค้าขายเท่าไร ให้พระภายิสมบัติบริบูรณหักเอาในส่วนอากรเตาสุราซึ่งเปนส่วนเพิ่มเกิด

ญาติพี่น้องบุตรภรรยาในบ้านเรือนคุณศรีสุริยวงษ์แลบ้านอื่น บัดนี้ก็อยู่เยนเปนศุขดีอยู่หมด

จดหมายมาณวัน ๗ ๘ ค่ำ ปีรกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓

ฉบับที่ ๑๑

พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยัง พระบาทสมเด็จพระบรมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนต้นเป็นภาษาอังกฤษ ตอนต่อไปภาษาไทย

ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔

พระองค์เจ้าธานีนิวัต แปล

ที่ ๑๔๗

พระราชลัญจกร
พระราชโองการ
หยกขาว

พระบรมมหาราชวัง

วันที่ ๔ สิงหาคม ๑๘๖๑

ฉันได้ถวายแหวนมากับจดหมายฉบับหนึ่งทำด้วยทองผสมมีชื่อสันสกฤตว่า “นิลกระสาปน” ซึ่งได้ให้ผสมขึ้นตามตำราโบราณเขียนไว้เป็นภาษามคธอันได้ชื่อว่าภาษาบาลี ทองผสมชนิดนี้ทำอย่างที่เขาใช้ค้าขายกันในประเทศมคธโบราณ ซึ่งเดี๋ยวนี้นักภูมิศาสตร์อังกฤษเรียกว่า “พิหาร” มีคำกล่าวกันมาว่า ทองผสมนี้มีราคาเสมอด้วยทองคำกึ่งน้ำหนักของธาตุนั้น ฉันเชื่อว่าท่านคงจะพอพระราชหฤทัยเหมือนเป็นทองผสมแท้ของมคธ เพราะผสมขึ้นตามตำราเก่า

มีใบบอกเข้ามาแต่พระยาราชวรานุกูลเมืองพระตะบองหลายฉบับ

ฉันได้สั่งเจ้าพระยามุขมนตรีให้ลูกไปถวายแล้ว โปรดทรงให้ทรายแล้ว
ฉันขอรับประทานให้กรมวงษ์ขึ้นไป ได้เผ้าทูลปรึกษาด้วยช่วยกัน
หลาย ๆ ความคิด ด้วยเปนการบ้านเมืองใหญ่อยู่
แต่พี่ที่รักของท่าน

(พระยรมนามาภิไธย) ส. พ. ป. ม. มงกุฎ
พระราชทานลงมาณวันที่ ๓๗๓๕ ในรัชกาล
(ประทับพระยรมนามาภิไธยย่อด้วย)

พระราชโองการ

ป. ล. ที่จะโปรดให้ยลเทวดาพระที่นั่งที่หลัง ... ขอรับประทาน
ให้มีเครื่องนมัสการเถ้าแก่เชิญลงมาบูชาในวันอาทิตย์ที่นี่เคยยลเคยแก้
ยลในวันตัววันเกิดของผู้ป่วยผู้ไข้

ฉบับที่ ๑๒

พระราชหัตถเลขา ถึงพระยาวิชิตชลธี ฯ

ประกา พ.ศ. ๒๔๐๔

จดหมายมาถึง พระยาวิชิตชลธี ศรีสุรสงครามราไชยอภัยพิริยพาห ผู้สำเร็จราชการเมืองตาก ว่านายจุ้ยเปนขุนรุตรวังไพรอยู่ในกองหลวงอินทบุรี นายกองส่วยพึ่งลงไปยื่นเรื่องราวร้องฎีกาพ้องกล่าวโทษพระยาตากว่าเจรจาหยาบช้าต่อแผ่นดิน ก็ความหยาบช้านั้นมิธรรมเนียมให้ยกเสียไม่ให้ชำระเพราะหาต้องการจะพ้องไม่ ก็เปนอันยกความเสียแล้ว แต่ยังสงสัยอยู่บ้างเล็กน้อย จึงว่าหารือมา ในคำหยาบช้านั้นนายจุ้ยกล่าวว่าพระยาตากว่าแผ่นดินทุกวันนี้ไม่เหมือนแผ่นดินก่อน ๆ พูดกลับไปกลับมาจะเอาจริงนั้นก็ไม่ได้ดังนี้ ก็คำโบราณว่าออกจากปากเข้าหูคนออกจากกันก็เหมือน คำนั้นชรอยจะมีผู้พูดให้นายจุ้ยได้ยิน แต่ผู้พูดนั้นจะเปนพระยาตากพูดฤา ๆ จะเปนคนอื่นพูดก็ไม่รู้เปนแน่เลย ผู้พูดนั้นจงเปนสุข ๆ เถิดไม่ว่าไรดอก ไม่ชำระเอาตัวเอาโทษเอาทัณฑ์อะไรดอก แต่ข้าพเจ้านึกอยู่ว่าพระยาตาก เมื่อแต่แผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาจนถึงเวลาเมื่อกองทัพไปรบเมืองเชียงตุงกลับมาก็ยังเปนพระยาไชยนาทอยู่เหมือนกับอ้ายจีนที่ได้เปนพระยาอินทบุรีเปนผู้สำเร็จราชการเมืองอินทบุรีมีเขตรแขวงติดกันกับเมืองไชยนาท ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวข้าพเจ้าก็เปนคนหน้าต่ำหน้าเลว

ลับหน้าค่าชื่ออยู่หัวบ้านหัวเมืองไม่มีใครรู้จักมักคุ้นไม่มีใครได้ไปมาหาสู่
ข้าพเจ้าก็ไม่รู้จักกับท่าน ๆ ก็ไม่รู้จักกับข้าพเจ้า เหมือนอ้ายจินพระยา
อินทบุรีไม่รู้จักกับข้าพเจ้า ๆ ก็ไม่รู้จักกับอ้ายจินพระยาอินทบุรีเหมือนกัน
แต่พระยาตากคนเก่าชื่อตัวชื่อนายเกิด บัดนี้เปนพระยากำแพงเพ็ชร์นั้น
ก็ดี พระยากำแพงเพ็ชร์บัว พระยากำแพงเพ็ชร์เถือน พระยากำแพง
เพ็ชร์น้อย ซึ่งเปนพี่ชายพระยากำแพงเพ็ชร์เกิด ทั้งสามคนนั้นก็ดี
นายพลพ่ายสุดใจน้องชายพระยากำแพงเพ็ชร์เกิดก็ดี ท่านแพงมารดา
ผู้ที่ออกชื่อมาก่อนทั้ง ๕ นั้นก็ดี หม่อมอิ่มน้องพระยากำแพงเพ็ชร์เกิด
ก็ดี เปนผู้คุ้นเคยไปมาหาสู่ข้าพเจ้าอยู่ แต่ข้าพเจ้ายังเล็ก ๆ อยู่
ก็ชอบพอรู้จักกับเขามาหมด บัตรหลานหว่านเครือของเขาก็เปนข่าวไพร่
ข้าพเจ้าอยู่หลายคนมาแต่ก่อน คุ้นเคยกันมาก ปรกติของพวกนั้น
เขาคนไรดีชั่วอย่างไรข้าพเจ้ารู้แน่ถนัด ตัวข้าพเจ้ามีวาสนาสูงคราวหนึ่ง
ต่ำคราวหนึ่ง แลจะมีสติปัญญาประการใด การก็ทรายอยู่แก่ใจ
พวกนั้น ว่านี้เปนความจริง พระยากำแพงเพ็ชร์เกิดนั้นเดิมเปนผู้ช่วย
ราชการเมืองกำแพงเพ็ชร์ ครั้งพระยากำแพงเพ็ชร์เถือน พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เปนพระยาตาก ครั้น
เมื่อปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระพลสงคราม
ลาวที่เปนพระยาสยามสิมานุรักษ์เดียวนี้ พ้องกล่าวโทษด้วยความต่าง ๆ
เพื่อจะชิงเอาที่พระยาตาก ครั้งนั้นพระพลสงครามไม่พ้องแต่พระยาตาก
พ้องเอาตัวข้าพเจ้าด้วย ว่าข้าพเจ้าร่วมคิดกับพระยาตากลอยลักสมคบ

กับฝรั่งอังกฤษเมืองเมาลแมนให้หนังสือให้พระยาตากคุมไป แลรับหนังสือตอยมา ด้วยเห็นว่าครั้งนั้นพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชังฝรั่งอังกฤษนัก เขาจะเอาความชอบแก่ตัวให้มากจะได้เปนที่พระยาตาก จะพ้องแต่พระยาตากกลัวจะได้ความชอบน้อยไป เขาเห็นข้าพเจ้าเปนคนชื่อโตชื่อใหญ่ ครั้งนั้นชาวบ้านชาวเมืองเล่าลือว่ากิดพระเนตรพระกรรณ์พระเจ้าอยู่หัว เขาจะเอาความชอบให้มาก เขาจึงเอาชื่อข้าพเจ้าใส่เข้าว่าสมคบกับพระยาตากเกิด คิดกันให้หนังสือลับไปคบฝรั่งอังกฤษเหมือนเปนขบถ ✣ ✣ ✣ เขามายืนพ้องไว้แล้วที่กรมมหาดไทย ผู้น้อยผู้ใหญ่ได้รับเรื่องราวไว้ทรายอยู่สิ้น พอพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านทรงพระประชวร ท่านเสนาบดีผู้หลักผู้ใหญ่พร้อมกันเลือกข้าพเจ้าให้เปนผู้รักษาแผ่นดินอยู่ครั้งนั้น พระพลสงครามลาวจึงตกใจกลัวข้าพเจ้าจะเปนใหญ่ขึ้นจะตัดหัวเสีย จึงริบมาขอถอนพ้องลบชื่อข้าพเจ้า ลบเรื่องที่ว่าข้าพเจ้าสมคบกับพระยาตากเกิดให้หนังสือลับไปเมืองเมาลแมนฝากตัวกับฝรั่งอังกฤษนั้นออกเสีย แล้วจึงไปหาไปฝากตัวแก่ข้าพเจ้าตาลนตาลาน ข้าพเจ้าพึ่งรู้จักเขาภายหลังพระยาตากเกิดดอก แต่ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูตามการที่จริงนั้น ความต่าง ๆ ในเมืองตากพระพลสงครามลาวพ้องพระยาตากเกิดนั้นเปนความจริงโดยมาก พยศพระยาตากเกิดนั้นอย่างไร ๆ ข้า ๆ ก็รู้อยู่เต็มอกเต็มใจพระพลสงครามลาวนั้นเขาก็ได้ราชการแผ่นดินโดยมากจริง ๆ เมื่อชำระความเข้าด้วยข้อคดีกล่าวพ้องหากันนั้น พระยาตากก็แพ้แก่คดี

หลายข้อ ควรที่จะถอดพระยาตากเกิดออกเสียแล้ว แลตั้งพระพล
สงครามลาวให้เปนพระยาตากให้ต้องตามความประสงค์ แต่ครั้นจะทำ
ดังนั้นข้าพเจ้านึกว่าพระพลสงครามลาวจะสำคัญว่าการซึ่งฟ้องข้าพเจ้า
เปนข้อความใหญ่โตนั้น ข้าพเจ้าเปนคนงมงายนักไม่รู้ตัวเลย จึง
ยกยอขอให้พระพลสงครามนั้นเปนพระยาตาก พระพลสงครามจะกำเริบ
ใจไปนัก จึงเอาทานบลพระยาตากเกิดแล้วภาคทัณฑ์ไว้ ให้ว่าราชการ
เมืองต่อไป จนพระยากำแพงเพ็ชร์น้อยพิชายถึงแก่กรรมแล้ว ข้าพเจ้า
จึงได้ยกพระยาตากเกิดนั้นมาเปนพระยากำแพงเพ็ชร์เสีย ด้วยเห็นว่า
เมืองตากเปนเมืองสำคัญต่อเขตรแดนกับลาว แลเมืองเมาะลำเยิง
ราชการสำคัญ ๆ มากอยู่ จะให้พระพลสงครามลาวเปนพระยาตาก
ก็เห็นว่าความปราถนาท่านจะเกินๆดังว่ามาแล้ว เมืองก็จะเปนเมืองลาว
แท้ไป ไหนๆพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านก็ได้ทรงพระราช
ดำริห์ตั้งผู้สำเร็จราชการเมืองเปนไทยไว้แล้ว จึงตั้งพระศักดาเรืองฤทธิ
ปลัดไทยนายหนึ่ง พระวิชิตรักษาปลัดลาวนายหนึ่ง ให้กำกับกันว่า
ราชการบ้านเมืองรักษาเขตรแดนพระราชอาณาจักรในหัวเมืองสำคัญที่ต่อ
กันกับเมืองลาวเมืองมอญนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ปรึกษาหารือกรมหลวงวงษา
ธิราชสนิทว่าจะได้ใครไปเปนพระยาตากดี ด้วยกรมหลวงวงษาธิราชสนิท
ได้เปนแม่ทัพไปเมืองเชียงตุงรู้จักปรกติผู้สำเร็จราชการแลกรมการฝ่าย
หัวเมืองเหนือมาก กรมหลวงวงษาธิราชสนิทบอกแก่ข้าพเจ้าว่าพระยา

ไชยนาท คือตัวท่านเปนผู้มีปรกติเรียบร้อยดี เปนผู้สำเร็จราชการเมืองไชยนาทมาก็นาน ก็ไม่มีเหตุการณ์ถ้อยความเกี่ยวข้องต้องอุทธรณ์ต่าง ๆ เปนเหตุให้ขุ่นเคืองใต้ฝ่าลอองธุลีพระยาทพระเจ้าแผ่นดิน แต่แผ่นดินก่อนมาจนแผ่นดินประจุบันนี้ แลไปราชการทัพครั้งนี้ก็เห็นเปนผู้มีอุสาหเห็นแก่ราชการจริง ๆ ไม่เชือนแชเลี่ยงหลีกหนีการงาน เห็นควรที่จะวางใจให้ไปเปนที่พระยาตากได้ ข้าพเจ้าจึงได้ตั้งท่านไปให้เปนพระยาตาก พระพลสงครามลาวนั้นครั้นจะไม่เลื่อนที่ให้มียศขึ้นไปสมแก่ใจประสงค์บ้าง ก็จะเปนที่เสียใจ เห็นไปว่าข้าพเจ้าอาฆาฏพยาบาทจองเวรเพราะเรื่องความที่พ่องพระยาตากเกิดคนเก่าเอาชื่อข้าพเจ้าใส่เข้าด้วยนั้น ข้าพเจ้าจึงได้เลื่อนที่ตั้งให้เปนพระยาสยามสิมานุรักษ์มียันดาศักดิสูงขึ้น แล้วตั้งบุตรพระยาสยามสิมานุรักษ์นั้นเปนที่พระพลสงครามให้ชอบใจทำราชการไม่ขัดเคืองกัน การพยาบาทอาฆาฏในเหตุเช่นนี้ไม่ควรมีไม่ควรเปนแก่ผู้ซึ่งเปนใหญ่ในแผ่นดินไม่ใช่ฤา เพราะในเวลาหนึ่งผู้ที่จะหาความชอบก็คิดวุ่น ๆ ไปตามบ๋ญญา ในเวลานั้นก็หาได้สำคัญรู้การในอนาคตว่าจะเปนอย่างไรไม่ ครั้งนั้นไซ้วาสนาข้าพเจ้าก็เปนคนต่ำคนเลว มีชีวิตรเหมือนกับชีวิตรต้นกล้วยแลชีวิตรกอไผ่ไม่เปนที่เสียดายแลไว้หวังตั้งใจหมายพึ่งหมายเพาะแก่ผู้ใดนัก แต่ผู้ที่จะรู้จักก็น้อยตัว ก็ที่พระยาสยามสิมานุรักษ์ทำแก่ข้าพเจ้าครั้งนั้น ก็เปนความผิดทำไปตามภาษาใจลาวชาวบ้านนอก ไม่รู้จักผิดชอบใหญ่น้อย

ตันลึกหนาบางอะไร การไม่ควรที่ข้าพเจ้าจะถือโทษเลยจริง ๆ ทีเดียว อย่าว่าถึงเวลาโน้นเลย ถึงเวลากาลบัดนี้คนนอกกรงที่ไม่ใคร่ได้ไปมาที่ในกรุงเทพมหานครนี้ จะรู้ที่ใหญ่ที่น้อยที่เปนดวงใจแผ่นดินสิทธิ์ขาดในราชการทั้งปวงนั้น จะอยู่ที่ไหนแห่งไหนเห็นจะรู้ต้องกัน ก็คำที่นายจุ้ยขุนรุตรวังไพรได้ยินแต่ตัวท่านหรือแต่ตัวใครอื่น ที่ว่าแผ่นดินทุกวันนี้ไม่เหมือนแผ่นดินก่อน ๆ พูดกลับไปกลับมาเอาจริงไม่ได้นั้น คำนี้ก็เปนกลาง ๆ อยู่หารู้ว่าใครไม่ ก็แผ่นดินเปนดินพูดไม่ได้ ก็เห็นจะว่าเจ้าแผ่นดินผู้สิทธิ์ขาดในแผ่นดินกระมัง ก็ผู้ที่กล่าวคำนี้นั้นจะสำคัญว่าตัวข้าพเจ้าเปนเจ้าแผ่นดินผู้ว่าราชการแผ่นดินฤา ๆ จะรู้ว่าราชการแผ่นดินสิทธิ์ขาดอยู่แก่ท่านผู้อื่น ๆ เปนเจ้าของแผ่นดินประการใด ข้าพเจ้าก็ไม่รู้แน่ในความรู้ของผู้กล่าวนั้นเลย ฤาผู้กล่าวนั้นจะได้ยินต่อไปแต่ผู้ซึ่งเขานินทาท่านผู้ใดผู้อื่นนอกจากตัวข้าพเจ้าซึ่งเปนเช่นนั้นจริง แต่เพราะวาสนาข้าพเจ้าน้อยมาแต่ก่อนไม่สู้มีใครนับถือเลื่องชื่อลือชาว่าเปนคนดีครั้นเมื่อมีผู้พูดดังนี้ผู้ได้ฟังคลับคล้ายคลับคลาต่อไปก็สำคัญเอามาใส่ให้ข้าพเจ้าเสียดอกกระมัง ปรกติตัวแลปากคำข้าพเจ้านั้นอย่างไร ข้าพเจ้าจะยืนยันก็เปนอันอวดตัวไป ท่านก็อยู่ไกลไม่ใคร่ได้ไปมาหาคุ้นเคยกับข้าพเจ้า เปนแต่ได้ฟังคำลือคำเล่าแลฟังแต่ท้องบัตรใบตราที่มีไปลางเรื่องเขาก็ให้ข้าพเจ้ารู้ ข้าพเจ้าจะได้รู้ก็แต่เรื่องการสลักสำคัญเปนการใหญ่ ๆ ก็เหมือนอย่างเรื่องการกะเกณฑ์ตกทอดอย่างใด ๆ สิ่งใด ๆ เมอราชการในกรุงต้องการ เจ้าพนักงานเขาก็ปฤกษาพร้อมกันเขาก็ส่ง

ก็เกณฑ์กันไป ข้าพเจ้าก็หาได้รู้ด้วยไม่ ถึงเรื่องส่วยไร่ก็เหมือนกัน
การนั้น ๆ ก็สุดแต่เสนาบดี ก็เมื่อมีดวงตราพระราชสีห์ประทับอ้างพระ
ราชโองการไปแล้ว หัวเมืองก็สำคัญเสียว่าตัวข้าพเจ้าฤๅท่านผู้ใด
ที่เขาว่าเปนเจ้าแผ่นดินนั้นแลมาจู้จี้สั่งเสียกะเกณฑ์เร่งรัดไปทุกสิ่งทุกอัน
ตราพระราชสีห์นั้นก็ทำเนาทีหนึ่ง เพราะว่าจะประทับให้มิไปได้ก็ต่อเมื่อ
ผู้ใหญ่ คือเจ้าพระยานิกรบดินทร์แลพระยามหาอำมาตย์สั่งตามกำหนด
ตราพระราชสีห์ใหญ่แลน้อย จึงได้มิไป ก็ยังมีหนังสือปลัดทูลฉลอง
ปลัดขาญชีทั้งกรมมหาดไทยหมู่ใหญ่ กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือมียังคับ
บัญชาฤๅขอร้องขึ้นไปต่าง ๆ ก็เปนอันมาก ฉบับหนึ่งว่าอย่างหนึ่งฉบับ
หนึ่งว่าอย่างหนึ่ง ข้าพเจ้าคนเดียวจะระวังตรวจตราไปให้ทั่วถึงก็เปน
อันยาก การซึ่งเปนดังนี้ก็หาได้เปนแต่เวลากาลแผ่นดินในประจุบันนี้ไม่
ถึงเปนแผ่นดินก่อน ๆ ที่ล่วงมาแล้วก็เปนเหมือนกัน ฤๅจะเปนวุ่นไป
กว่านี้อีก จะคิดว่าคำนั้นจะอาศรัยดวงตราพระราชสีห์แลหนังสือเจ้า
พนักงานกรมมหาดไทย ซึ่งเปนดังนี้แล้วจะว่าเปนดังนั้นเล่าก็ไม่ควร
จะว่าแผ่นดินทุกวันนี้ไม่เหมือนแผ่นดินก่อน ๆ เพราะเลอะ ๆ เกิน ๆ อยู่
เหมือนกันเปนธรรมดา ซึ่งว่านั้นชรอยจะเปนคำของคนที่ได้ฟังไปแต่
คำนินทาใครซึ่งเปนเช่นว่านั้นแล้ว ก็เอามาใส่ให้ข้าพเจ้าเสียดอกกระมัง
ก็ปรกติตัวข้าพเจ้าพูดจาว่าขานอันใดจะเอาจริงได้ฤๅเอาจริงไม่ได้ จะแม่น
ยำแน่นอนฤๅไม่แม่นยำแน่นอนนั้น ตัวท่านได้มาพบข้าพเจ้าน้อยวันนัก

เห็นจะสังเกตเอาเปนแน่ไม่ได้ ก็ตัวท่านคุ้นเคยอยู่กับกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ถ้าท่านจะถามกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ๆ จะบอกแก่ท่านอย่างไร เห็นท่านจะเชื่อคอกกระมัง ด้วยคุ้นเคยกัน ถ้าอย่างนั้นท่านลงมาเมื่อไรท่านจงไปกระซิบถามกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเอาความจริงดู ฤาสืบสาวฟังแต่ข้าราชการที่เขาคุ้นเคยข้าพเจ้าอยู่นั้น ว่าข้าพเจ้าเปนดังว่ามานั้นฤา ๆ ไม่เปนดังว่า ด้วยได้ฟังแต่กรมหลวงวงษาธิราชสนิทยอกก็ดี ฟังแต่คำคนเปนอันมากที่คุ้นเคยเข้าออกทำราชการในพระบรมมหาราชวังนี้ก็ดี ก็จะได้ความจริงดอก แต่จะฟังเอาแต่คำคนกลอก ๆ แกลก ๆ อย่างพระยาราชวรานุกูล(๑) แลรายฎรข้างนอกที่ไม่คุ้นเคยกับข้าพเจ้านั้นไม่ได้ เพราะรายฎรข้างนอกทุกวันนี้มักสำคัญไปผิด ๆ เล่าลือกันไปผิด ๆ เขาไม่รู้จักมักคุ้นข้าพเจ้ามาแต่ก่อน ข้าพเจ้าเปนคนลับหน้าค่าชื่ออย่ ว่ามาทั้งนี้ด้วยประสงค์จะให้ท่านเห็นความจริง จะขัดเคืองว่าตัวท่านว่าดังนั้นเพราะเชื่อคำโจษผู้พ้องคนเดียวนั้นก็หาไม่ ถึงท่านจะได้ว่าจริงก็ไม่ถือโทษ เพราะท่านว่าจริงก็เห็นจะว่าไปตามที่ได้ฟังคนลือผิด ๆ แต่ข้าพเจ้าแคลงยิ่งนักว่าเห็นท่านจะไม่ได้ว่า ชรอย

---

(๑) พระยาราชวรานุกูล คนที่ปากเปราะนี้ ปรากฏชื่อในพระราชหัตถเลขาถึง ๒ แห่ง ในจดหมายเหตุปรากฏว่า ตำแหน่งพระยาราชวรานุกูล เมื่อในรัชกาลที่ ๔ นั้น เจ้าพระยายมราช (ครุฑ) เปนอยู่ก่อน ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร (รอด กัลยาณมิตร) ได้เปนที่พระยาราชวรานุกูล พระยาราชวรานุกูลคนที่ปากเปราะ บางทีจะเปนอีกคนหนึ่ง ได้เปนตอนแรกบรมราชาภิเษก ถ้ามิฉนั้นก็คือเจ้าพระยายมราช (ครุฑ) นั้นเอง

นายจุ้ยโจทย์จะเอาคำที่ได้ฟังแต่ผู้อื่นว่ามาใส่ความเอาว่าท่านว่าดอกกระมัง จะว่านายจุ้ยไม่ได้ฟังแล้วยืนน้ำเปนตัวเอาทีเดียวก็จะไม่ได้ เพราะเขตแดนที่เปนเหตุจะให้ผู้ใดว่าดังนี้ เมื่อสังเกตไปในกรงก็มีอยู่จริงแต่มิใช่ตัวข้าพเจ้าเลย

จดหมายนี้มาแต่ข้าพเจ้าผู้ที่ได้ยื่นนามสัญญาบัตรตั้งท่านเปนพระยาตากมาแต่ก่อนนั้นมิใช่ผู้อื่นเลย ครั้นจะสั่งให้เจ้าพนักงานมีท้องตรามาก็เกรงความจะอื้อฉาวไป

อนึ่งเมื่อเขาจะใส่ในท้องตราว่ามีพระบรมราชโองการก็กลัวเกล้อกว่าท่านจะสำคัญเข้าใจผิดตัวข้าพเจ้าไป ด้วยท่านอยู่ไกล ข้าพเจ้าจึงทำจดหมายนี้เองแล้วประทับตราที่ได้เคยประทับมาในนามสัญญาบัตรกระดาษเหลืองซึ่งตั้งท่านมานั้นเปนสำคัญ เพื่อว่าท่านจะได้เปรียบเทียบกับนามสัญญาบัตรนั้น ดูเห็นลายลักษณในดวงตราเหมือนกันแล้วจะได้เชื่อว่าจดหมายนี้มาแต่ข้าพเจ้า ซึ่งเปนผู้ได้ยื่นนามสัญญาบัตรตั้งท่านให้เปนพระยาตากแต่ก่อนนั้น เมื่อตั้งท่านนั้นข้าพเจ้าผู้ยื่นนามสัญญาบัตรให้ท่านนั้นได้ประทับตราสำรับนี้เปนตราของตัวเอง จะได้เอาตราท่านผู้อื่นมาประทับฤาจะรับสัญญาบัตรที่ท่านผู้อื่นประทับตราของท่านมาแล้วจึงส่งให้ท่านก็หามิได้เลย ❀ ❀ ❀

ความบรรดาที่มีมาในจดหมายท่านทั้งปวงแล้ว จะว่ากระไรก็ขอท่านจงจดหมายให้ขุนเสนีถือมา

ณวันจันทรเดือน ๙ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีระกาตรีศก

ศักราช ๑๒๒๓ เปนวันที่ ๓๗๔๓ ในราชการประจุบันนี้

ฉบับที่ ๑๓

พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าคัคณางคยุคล ซึ่งเสด็จไปเมืองเพ็ชรบุรีกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์

ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔

จดหมายมายังชายคัคณางคยุคลของพ่อให้ทราบ ยังนี้ราชทูตเมืองปรุสเสียออกมาดูเมืองเพ็ชรบุรี ถ้าเขามาถึงแล้วจะต้องรับขับมอให้เขายินดี แล้วชวนพาเขาขึ้นไปเที่ยวดูบนพระนครคีรี แล้วจงพาเขาเข้าไปดในห้องนี้โดยสมควรเถิด แต่จงกราบเรียนคุณศรีสุริยวงษ์ให้ท่านยังคับให้เผ้าที่ แลชาวที่มหาดเล็กเด็กชาไปกวาดแผ้วเสียก่อนอย่าให้รกรุงรัง แล้วให้มีผู้รักษาอย่าให้เงียบเหงาไป แลพาเขาไปเที่ยวตามทางขนเขาจนถึงพระเจดีย์พระนอนก็ได้

อนึ่งถ้าเขาจะไปเขาหลวงเขากระไดอิฐแลในเมือง ถ้ารถมีอยู่ใช้ได้ก็จงเอารถรับเขาไปเถิด

อนึ่งจงกราบเรียนคุณยศรีสุริยวงษ์ว่าอาการพระยาพิศาลนั้นป่วยมากกรมวรจักรได้ซักหลวงวรรณกรรมสวัสดิ ๆ ว่าเห็นจะเปนวรรณโรคชวนเข้าไปข้างใน ทำให้ชูบผอมแลลงท้องอุจาระเสียจะกลายเปนอติสาร การจะมีไปข้างหน้าอย่างไรให้ท่านรำพึงไว้ ด้วยคนนี้เปนประมาณอันใหญ่ในเงินทองของขึ้นแก่แผ่นดินหลายเรื่องหลายราย

อนึ่งจงกราบเรียนว่าหม่อมนิ่มพิศรักษากลับมาถึงแล้ว ถือหนังสือบอกข้อราชการมาหลายฉบับ พ่อได้ส่งให้พระราชเสนาคัดส่งออกมาให้ท่านแล้ว

ที่ในวังนี้พ่อแม่แลญาติพี่น้องของคัคณางค์ก็อยู่ดีอยู่หมด แต่ชายชุมพลยังไม่หายเปนพยาธิ์ หญิงเสมอสมัยลูกมาลัยก็เจ็บเปนไข้แต่คลายแล้ว อาการนางห่วงนั้นก็คลายแล้วไม่เปนไร

กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทรตายเสียแล้วเมื่อวันอาทิตย์เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำเวลาบ่าย พระองค์เจ้าสว่างในวังน่าพระนั่งเกล้าก็ป่วยหนัก เปนลมอัมพาธไม่ฟื้นเห็นคงจะตาย เพราะฉนั้นการศพจะต้องทำอีกงานหนึ่งในสิ้นเดือน ๔

จดหมายมาณวันอังคารเดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีระกาตรีศก สลักหลังเอนวิโลป ถึงชายคัคณางคยุคล เมืองเพ็ชรบุรี

ฉบับที่ ๑๔

พระราชหัตถเลขา ถึงพระยาราชวรานุกูล

ปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕

ถึงพระยาราชวรานุกูล วัน ๓ ฯ ๑๐ ค่ำ ฉบับหนึ่ง วัน ๖ ฯ ๑๐ ค่ำ ๙ ๑๑ ฉบับหนึ่ง ปีจอ จัตวาศก ณเมืองอุดงมีไชย

จดหมายมายังพระยาราชวรานุกูล พระยาปราจิณบุรี ให้ทราบด้วยการที่เมืองเขมรข้าพเจ้าคอยฟังอยู่ ได้ฟังครั้งหนึ่งเปนที่สุดแต่เมื่อเดือนแปด คือเรือเมื่อแรกพระยาราชวรานุกูลออกไปถึงเมืองอุดงมีไชยนั้น แต่นั้นมาจนบัดนี้ราชการที่เมืองอุดงมีไชยจะผันแปรประการใดยังไม่ได้ฟังใยบอกมาแต่ท่านเลย ได้ฟังอยู่บ้างแต่ข่าวที่เมืองพระตบอง มาเล่าต่อมาเปนสองต่อ แลมีใยบอกพระศรีเสนามาว่า พระยาสิงหราชฤทธิไกรป่วยเปนไข้ป่าอาการมากอยู่ดูเหมือนจะไม่หาย พระกำพุชภักดีก็ป่วย พระศรีเสนาว่าการอยู่ผู้เดียว คิดว่าถ้าพระยาสิงหราชฤทธิไกรจะไม่ได้ราชการแล้ว ข้าพเจ้าคิดไว้ว่าจะให้พระมหามนตรีออกไปฟังราชการอยู่แทนพระยาสิงหราชฤทธิไกร

ราชการในกรุงเทพ ฯ อื่น ๆ เปนสำคัญก็ไม่มี เจ้านายขุนนางดีอยู่หมด เปนแต่พระยาพิพัทป่วยเปนไข้จับมาแต่ข้างขึ้นเดือนแปด หมอรักษาอาการคลายหายจับแล้วได้ ๖_๗ วัน ในเดือน ๙ ข้างขึ้น เมื่อจวนกลางเดือนเก้าไข้กลับ มีอาการมากซูดหนักไปจนถึงอสัญกรรม

เสียในวัน ๕ ๅ ๑๐ ค่ำแล้ว พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ได้มีหนังสือไปถึงแต่ท่านทั้งสองที่ออกชื่อนั้นก็ไม่สู้ชอบกล ข้าพเจ้าเห็นว่าควรจะต้องมีไปถึงพระนโรดมด้วยจึงจะชอบ แลซึ่งพระศรีเสนามีไปแต่ท่านทั้งสองนั้น เกลือกจะเปนที่ขุ่นข้องหมองหมางแก่ใจองค์พระนโรดมอย่างไรบ้าง พระยาราชวรานุกูลจงคิดอ่านว่ากล่าวไกล่เกลี่ยเสียให้ดีอย่าให้เปนที่ร้าวฉานต่อกันได้ เพราะพระศรีเสนาเคยออกไปอยู่เมืองอุดงมีไชยคุ้นข้างสองท่านนั้น มาครั้งนี้ข้าพเจ้าจัดได้ผลชิดส่งออกมาสิบสองถัง ให้พระยาราชวรานุกูลรับไว้ ๓ ถัง พระยาปราจิณบุรี ๓ ถัง ให้องค์พระนโรดม ๓ ถัง องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ๓ ถัง ถ้าพระยาราชวรานุกูลจะมีความต้องการสิ่งไรบ้าง ให้มีจดหมายบอกเข้ามา จะให้จัดส่งให้ออกไปตามประสงค์

วังน่า[๑]นั้นท่านก็ยังบอกประชวรอยู่ดังเก่า ไม่เสด็จไปไหนได้จนบัดนี้ พระยาราชวรานุกูลจะรำพึงไปกระมัง ว่าเพราะแผ่นดินตั้งอยู่ช้าเนิ่นกาลนานวันมา พระสติปัญญาแลโทรมนัสขัติยมารยาอย่างไร ๆ จะเปนเหตุให้เปนดังนี้ ตามพระยาราชวรานุกูลมักคิดมักพูดอยู่นั้น การที่จริงไม่ดังนั้นดอกท่านประชวรจริง ๆ ข้าพเจ้าได้ให้บุตรไปเยี่ยมอยู่เนือง ๆ ได้เห็นเปนแดง ๆ ผุดที่พระภักตร พระองค์มาก แลที่วังนั้นก็ห้ามปากเสียงว่าประทมไม่หลับ

---

(๑) คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

บาทหลวงเกลายิชนั้น เพราะภาสันเนมาผิด(๑)ความจริงจะกระดาก เสียใจนัก จงว่ากล่าวเล้าโลมเอาใจไว้อย่าให้กระดาก ด้วยเขาจะอยู่ที่นั้นต่อไป จะเปนการที่อาฆาฏจองเวรกับบ้านเมืองสืบไป ครั้งนี้ข้าพเจ้าได้เขียนหนังสือถึงบาทหลวงนั้นฉบับหนึ่ง ครั้งก่อนก็ได้ฝากมาฉบับหนึ่ง จงให้แก่เขาเถิด ถ้าเขาตอบก็จงรับฝากมา จดหมายมาณวัน ๓ ฯ ๑๐ ค่ำ ปีจอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ เปนวันที่ ๔๑๔๓ ในรัชกาลประจุบันนี้

จดหมายเพิ่มเติมมาว่า พระยาราชวรานุกูล พระยาปราจิณบุรี เมื่อไปอยู่เมืองอุดงมีไชย ถ้าราชการช้าอยู่ไม่สู้มีอะไรนัก คิดอ่านทำเครื่องสิลาเขมร คือเปนถ้วยเปนกาครกสาก ฤๅอะไร ๆ ตามบ้ญญา พระยาราชวรานุกูล ที่ควรถวายพระได้ฝากมาให้บ้าง ฤๅอย่างหนึ่ง ถ้าจะทำเปนรูปเก้งรูปตึก สาลา พระเจดีย์ พระปรางเล็ก ๆ สำหรับใส่เขาในอ่างแก้ว ฝากมาให้ได้บ้างก็ดีอยู่ แต่ถ้าไม่ว่างแล้ว ก็อย่าเลยไม่ว่าไร อนึ่งได้ฝากขนมบ้งมาให้พระยาราชวรานุกูล ๓ หีบ พระยาปราจิณบุรี ๓ หีบ จงรับไว้กินเถิด.

---

(๑) คำนี้พิมพ์ตามฉบับเดิม ผู้ตรวจสันนิษฐานไม่ได้ จึงไม่แก้

หนังสือทายกถา 895.916 ก196พ ห.32,21. 15989

ฉบับที่ ๑๕

พระราชหัตถเลขา ถึงพระยาราชวรานุกูล

ปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕

จดหมายมายัง พระยาราชวรานุกูล แล พระยาปราจีนบุรี ให้ทราบด้วย หนังสือที่ข้าพเจ้ามีไปถึงท่านทั้งสองลงวัน ๓ ฯ ๑๐ ค่ำ นั้นเป็นหนังสือเขียนลงตราเข้าผนึกแล้วก่อน แต่ยังไม่ได้รับหนังสือจำพวกที่มากับใบยอกซึ่งลงวัน ๗ ฯ ๙ ค่ำ นั้น ครั้นหนังสือและสิ่งของซึ่งข้าพเจ้าจะให้ออกไปถึงท่านทั้งสอง มอบให้จมื่นไชยาภรณ์ลงเรือไปแล้ว วัน ๔ ฯ ๑๐ ค่ำ หนังสือจำพวกที่มากับใบยอกนั้นจึงได้มาถึง แต่พระยาพระเขมรที่ว่าคุมเครื่องราชบรรณาการมานั้นก็ยังหามาถึงไม่ ข้าพเจ้าได้ฟังความตามใบยอกและจดหมายทั้งปวงนี้ ข้าพเจ้าและกรมหลวงวงษาธิราชสนิทและคุณศรีสุริยวงษ์ก็เห็นพร้อมกันว่า ท่านประพฤติถูกต้องแก่เหตุการดีอยู่แล้ว ไม่ติเตียนอะไร แต่หนังสือซึ่งพระยาธรรมาเดโชเมืองบาพนมแต่งให้ไปถึงนายทัพฝรั่งเศสค่ายโรงตำรินั้น เมื่อตั้งเค้าเงื่อนขึ้นก็ดีอยู่แล้ว แต่ซึ่งหยิบยกข้อหนึ่งในหนังสือสัญญาว่าไปนั้นความก็หาถนัดสนิทไม่ เพราะข้อสัญญานั้นว่ากันแต่ด้วยการที่เรือฝรั่งเศสเข้ามาทอดอยู่และคนฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ในบ้านเมืองฝ่ายเราอย่างเดียว ไม่ได้ว่าด้วยเรื่องเขตรแดนต่อกัน ข้างฝ่ายอัตมิราลแม่ทัพฝรั่งเศสเขาว่ามา

ในหนังสือข้างที่มีมาในกรุงเทพมหานครนั้น ว่าไปข้างกฎหมายบ้านเมืองต่าง ๆ ที่เรียกว่าอินเตอร์แนชินานลอ จะต้องมีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังไปว่าแก่ตัวอัดมิราลเองจึงจะตกลงเปนแน่ได้ ด้วยนายทัพที่รับพวกสนองโสไว้ เขาก็ได้บอกไปถึงอัดมิราลนายเขาแล้ว เขาคงคอยฟังยังคับบัญชานายเขา ข้าพเจ้าเห็นว่าถ้าได้เพียงว่า ให้ฝรั่งเสศส่งตัวสนองโสกับคนสนิทร่วมชิดร่วมชมร่วมคิดร่วมอ่านให้เข้ามากรุงเทพ ฯ อยู่กับองค์วรรดถาเสียในกรุงเทพ ฯ อย่างจางวางมีที่เรียกว่าพระยาชำนิวรรดถานั้นได้แล้ว ครอบครัวที่ตามสนองโสไปเหล่านั้น จึงค่อยคิดไปเกลี้ยกล่อมให้กลับคืนมาเมืองเขมร ก็เห็นจะได้มาดอก

การที่ว่าได้ไกล่เกลี่ยเข้าเขมรให้เรียบร้อยกัน แลว่าค่อยเรียบร้อยลงทุกที่นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้าพระยาราชวรานุกูลยังตั้งอยู่ที่เมืองเขมรกรายใด ก็เห็นว่าจะเรียบร้อยไปได้กรายนั้น ซึ่งจะทำลุกลามไปดังเช่นเปนมาแต่หลัง เห็นจะยังเปนไปไม่ได้ แต่ข้าพเจ้ายังวิตกอยู่ว่าพวกที่ไม่ชอบใจองค์พระนโรดมนั้น ถ้ายังมีความปราถนาแข่งแรงในใจอยู่ แล้วก็จะเปนเช่นงูมาลอยขบในที่มืด ฤๅจรเข้มาลอยกัด แลเงือกมาลอยสยในใต้น้ำ มักจะคิดก่อเหตุเมื่อยามประมาท ให้ผู้หนึ่งฤๅผู้สองซึ่งเขาสำคัญว่าเปนผู้คิดขวางความประสงค์เขานั้นเปนอันตรายไปก่อน แล้วจึงจะทำไปตามความคิด ด้วยเข้าใจว่ามีเวลาเปนช่องโอกาศมาก เพราะเห็นว่าเหตุนั้นกว่าจะทราบถึงกรุงเทพ ฯ ก็จะช้าวันช้าเวลา ก็จะเปนเหมือนเช่นเขาว่ากว่าถั่วจะสุกงาก็จะไหม้ เพราะ

ฉนั้น ข้าพเจ้าขอกำชับมาว่า ตัวของพระยาราชวรานุกูลต้องคิดระวังตัวให้มากอย่าไว้ใจคนง่ายๆ ที่อยู่ที่ยังก็ดีทางไปทางมาก็ดี หยูกยาอาหารที่จะกินก็ดี ระวังตัวให้มากดีกว่าระวังผู้อื่นๆ อนึ่งถึงองค์พระนโรดมถ้าจะทำนุบำรุงเขาแล้ว ต้องให้สติให้ระวังตัวให้มากก่อนเหมือนกัน ในเวลานี้เมื่อเห็นว่าเรียบดีแล้ว พระยาราชวรานุกูลแลกองทัพไทยจะกลับเข้ามาเสียแล้วคิดไปก็ยังไว้ใจยากอยู่ เพราะต้องคำโยราณว่า

◎ ถ้วยโถแตกร้าวเอากาวติด ถึงสนิทก็คงเปนอันเหนแผล
เมื่อใครพิจารณาเอาตาแล คงเหนแท้ว่าแศกแยกที่กัน ฯ

เพราะฉนั้นถ้าเมื่อไรการสงบเงียบเรียบร้อยแล้ว กองทัพฝ่ายเราคิดจะเลิกกลับมาจะต้องหยั่งจิตรหยั่งใจ แลพิศจาเอาความจริงใจของเจ้านายทั้งสองฝ่าย แยกย้ายปฤกษาข้างละที่หาฤาดูก่อน จะต้องคิดผันผ่อนเสียให้จนเราไว้ใจได้เปนแท้ ว่าความวุ่นวายกันในอนาคตจะไม่มีเปนแน่แท้แล้ว จึ่งจะเลิกทัพกลับมาได้ จะคิดกลับมาเสียเร็วๆ ไวๆ ให้เปนอันหลุดแล้วไปอย่างเจ้าพระยามุขมนตรีนั้นไม่ควร เปรียบความเหมือนครั้งในกรุงเทพฯ เปลี่ยนแผ่นดินมาแต่หลัง ข้าเจ้าข่าวนายแลคนประจบสอพลอเจ้านายต่างๆ ก็ยุยงส่งเสิมเจ้านายของตัวเพื่อจะให้ผย้ำเผยออยู่ต่างๆ ดังรู้อยู่นั้นก็มีบ้างจริง แต่ถึงกระนั้นคนทั้งปวงก็ลงเห็นว่าการจะสำเร็จเด็ดขาดก็สุดแต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดินจะเห็นพร้อมกัน หาได้กำเริบออกหน้าออกตาออกมือออกเท้ามากไปกว่าปากพูดกันอยู่นั้นไม่ทั้งเจ้าทั้งไพร่ ครั้นเมื่อผู้หลักผู้ใหญ่จัดแจงลงให้คงเปน

กิ่งก้อยแลแม่มือ เจ้านายก็สยถสายาลต่อกันดิ่กันไปหมดได้ เพราะการที่ถูกยุยงเสิมส่งข้างเลกน้อยแต่ปากนั้น เหมือนกันกับถ้วยชามที่ถูกเคาะเบา ๆ ฤๅไฟลนอ่อน ๆ ให้ร้อนเล็กน้อย ไม่ถึงแตกถึงร้าวถึงระรานบ้างอย่างชามสังกะโลกก็เปนแต่ผิวไม้ตลอดถึงเนื้อ การจึงกลับเปนปรกติได้ ข้างฝ่ายเมืองเขมรนั้นแตกร้าวกันโตใหญ่ ถึงไกล่เกลี่ยกันเข้าได้ ก็เหมือนชามแตกเอากาวติด ยากที่จะไว้ใจ ว่าทั้งนี้ด้วยการที่จะรำพึงไปในอนาคต แต่การในประจุบันนี้ พระยาราชวรานุกูลได้จัดได้ไกล่เกลี่ยแล ประกาศว่าไม่ถือโทษผู้ผิดให้แตกตื่นวุ่นวายไปนั้น ชอบด้วยราชการอยู่หมดทุกประการแล้ว การทั้งปวงก็จงพังเอาท้องตราซึ่งมีออกไปในครั้งนี้นั้นเถิด อย่าให้ข้าพเจ้าต้องว่ายืดยาวไปเลย

อนึ่งข้าพเจ้าดีใจนักที่ได้ฟังข่าวมาแต่เมืองพระตะบองว่า พระยาสิงหราชฤทธิไกรแลพระกัมพุชภักดีป่วยนั้น ค่อยคลายขึ้นแล้ว จะได้เปนราชการต่อไป ข้าพเจ้าได้จัดเงินค่านาส่งออกไปให้พระยาสิงหราชฤทธิไกรสิบห้าชั่งให้จัดซื้อเข้าเสบียงสำซ้อมส่งกองทัพเมืองอุดงมีไชยทางทเลสายด้วยแล้ว

จดหมายมาณวัน ๖ ฯ ๑๐ ค่ำ ปีขอ จัตวาศก ๑๒

ฉบับที่ ๑๖

พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา

ปกุญ พ.ศ. ๒๔๐๖

จดหมายมายังพ่อกลาง เจ้าพ้ามหามาลา ให้ทราบ

หนังสือของเธอที่ลงวัน ๑ ๗ ๔ ค่ำ กับหนังสือพระยาเพทราชา ที่ลงวันนั้นซึ่งหมื่นคิริคชถือมา มานั้นชอบด้วยราชการอยู่แล้ว ความคิดที่จัดการตามช้าง(๑) ที่ยอก แลการที่จะคิดต่อไปว่าถ้าไม่พบครั้งนี้จะค้นที่ดงนครแลที่อื่นต่อไปนั้นก็ชอบด้วยราชการอยู่แล้ว จงอส่าห์คิดอ่านไปเถิด เมื่อเสบียงอาหารฤๅอะไรไม่ภอเกือบจะหมดสิ้นลง ก็จงบอกมาให้ทราบ จะได้จัดขึ้นไปให้ทันเวลาต้องการ ราชการที่กรุงเทพ ฯ ไม่มีเหตุการณ์อันใด มีแต่ข่าวเมืองเขมรว่าฝรั่งเสศมาตั้งการอภิเศกองค์พระนโรดมเปนเจ้าก่อนพระยาราชวรานุกูลออกไปถึง ครั้นพระยาราชวรานุกูลออกไปถึง ว่ากล่าวกดจะให้มาในกรุงเทพ ฯ องค์พระนโรดมอิดออดไป ภายหลังจึ่งรับว่าจะมา เอาสิ่งของขันทุกเกวียนลงมาเมืองกำปอด ๖๐ เล่มแล้ว องค์พระนโรดมออกจากเมืองมาได้สองวัน ฝรั่งเสศขึ้นมาขอ (ให้) พระยาราชวรานุกูล เรียกตัวองค์พระนโรดมกลับ แลภายหลังได้ข่าวว่าองค์พระนโรดมฝรั่งเสศเอาตัวไปขังไว้ในเรือ การ

---

(๑) คือช้างพังเผือกเอก ซึ่งเรียกกันว่า “นางพระยาศิวโรจน์” แล้วขับได้ แต่มาล้มเสียที่พระนครศรีอยุธยา

จะหมองหมางขัดกับพระยาราชวรานุกูลอย่างไรก็ไม่ทรายเลย ข่าวนี้เปนข่าวเขาเล่าฦาแต่ปากคนไปมาต่าง ๆ ใยยอกพระยาราชวรานุกูลฤาใยยอกเมืองเขมรก็ยังไม่มีมาถึง.

อนึ่งได้ยินข่าวว่าที่แขวงเมืองกรังเกรยกาดใกล้เมืองกำปอด เขมรก็เปนขบถลุกขึ้นวุ่นวายมาก พระยาจักรกริลงมาแต่เมืองอุดงมีไชยกับกองทัพคนสามพันเศศมาตั้งอยู่ใกล้เมืองกรังเกรยกาด แล้วให้หาตัวนายขบถออกมาว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมจะให้การสงบโดยน้ำเย็น พวกขบถก็รับออกมาหา พระยาจักรกรีไม่ทันรู้ตัว พวกขบถกันโชกเข้ามาฆ่าพระยาจักรกรีตายกับย่าวที่เข้ามาช่วยก็ตายด้วยหลายคน กองทัพก็แตกไปหมด คนขบถพวกนี้พระแก้วฟ้า(๑)ก็ว่าย้ำ ๆ อยู่ว่าที่จะเปนพวกพระแก้วฟ้า เหนว่าองค์พระนโรดมนับถือข้างฝรั่งเสศเสียแล้วจึงลุกขึ้นแลมิกิติศรัพท์มาอิกว่า ที่อุดงมีไชยนั้นมีผู้เหนด้วยองค์พระนโรดมที่จะรับอภิเศกข้างฝรั่งเสศนั้นก็น้อยตัวดอก ผู้ที่ไม่เหนด้วยนั้นมาก แต่ร้องอยู่ว่าถ้าในกรุงเทพ ฯ ให้พระแก้วฟ้ากลับออกไปอยู่เมืองบัตบอง จะพากันหนีเข้ามาหาองค์พระแก้วฟ้าเสีย ราชการครั้งนี้จะวุ่นวายยืดยาวอยู่เดียวนี้ในกรุงคิดจะให้พระยาฤทธิไกรเกรียงหารยกออกไปตั้งพังราชการเมืองบัตบอง พระยาฤทธิไกรเกรียงหารจะได้ออกจากกรุงเทพ ฯ ในวัน ๒ ฯ ๔ ค่ำ ก็การจะจับจ่ายช้างคนอย่างไร ถ้าท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่านขอกะเกณฑ์ไป พ่อกลางจงจัดให้สมควรทันราชการด้วย

---

(๑) คือสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ พระเจ้ากรุงกัมพูชาเดียวนี้

ที่เรืองตามช้างสำคัญนั้น ก็จงติดตามไปตามกำลัง โดยว่าหลุดมือคราวนี้ ถ้าช้างมีตัวอยู่จริง ก็คงจะมีผู้พบอีก ก็คงจะได้ข่าวอีก

ฉันได้มีงานฉลองถนน แลโรงธรรมวัดสุทัศน์เทพวราราม แลพระพุทธรูปของพระเสวตรสุวรรณาภาภรณ(๑) แลแก้สินบนเทพยดา ตั้งแต่ณวันขึ้นสิบค่ำมาจนณวันขึ้นสิบสี่ค่ำ การทั้งปวงก็เรียบร้อยดีเปนปรกติ ไม่ต้องติเตียนกริ้วกราดอะไร การศพเจ้าพระยานิกรบดินทรนั้น กำหนดจะได้ทำในวัน ๗—๑—๒ ๆ ๔ ค่ำ การทั้งปวงฉันได้สั่งให้กรมวรจักรบัญชาการแทนพ่อกลาง ตามอย่างการศพเจ้าพระยาอภัยภูธร เจ้าพระยาบดินทรเดชาแต่ก่อนนั้น พึงดูก็ถ้วนถี่เรียบร้อยอยู่แล้ว ของที่ตอบแทนบรรณาการเมืองอุดงมีไชยนั้น ก็ได้ให้พระยาราชประสิทธิ์จัดส่งไปตามเคย การสิ่งไรที่เปนธุระของพ่อกลาง ๆ ไม่อยู่ฉันก็ได้ให้มีผู้รับจัดการถ้วนถี่ พระยาอัพภันเผือกถึงคนไม่สู้ชอบ ก็หมั่นภักดีถนัดทั้งกลางคืนกลางวันหาสู้ยาก จัดการอะไรก็ถูกต้องไม่ตกหล่นเสียหาย กรมสมเด็จพระปรมานุชิตท่านโปรดมากนัก ก็ควรจะโปรดอยู่แล้ว

ท่านทั้งหลายทั้งปวงในกรุงเทพ ๆ บัดนี้ บันดาที่มีบันดาศักดิ์ก็อยู่ดีเปนปรกติไม่มีใครป่วยไข้อะไร วังน่าท่านเสดจขึ้นไปศรีทาแต่

---

(๑) พระเสวตรสุวรรณาภาภรณ์ เปนช้างเผือกพัง ซึ่งได้เฉลิมพระยารมีในรัชกาลที่ ๔ อีกช้าง ๑

ณวัน ๖ ๗ ๔ ค่ำแล้ว เดือนนี้เป็นเดือนบุญ ไร่นาเลิกแล้ว เป็นที่ลาวเขาเล่นสนก พ่อกลางข่าวไพร่ก็เป็นลาวมากอย่าพลอยสนกไปด้วย คิดการหาช้างเผือกมาใส่บ้านใส่เมืองดีกว่า

วาจาของคนบางพวกพูดกันว่า เมืองลาวเหมือนเมืองสวรรค์ ทั้งหญิงทั้งชายตั้งแต่ย่ายจนดีกมีแต่สนุก ร้องรำทำเพลงรื่นเริงอยู่เป็นนิตย์ อีกพวกหนึ่งนักเลงพูดกันว่า ต้องการอะไรที่จะทำบุญไปสวรรค์ เมืองไทยของเราก็เป็นสวรรค์อยู่แล้ว เพราะมีน้ำทิพย์ คือเล่ากิน เพราะมีอาหารทิพย์ คือผื่นสูบสบายดี แลมีต้นกัลปพฤก คือย่อนโป เป็นที่สำราญรื่นชื่นบานได้ลาภผล รายอยู่รอบบ้านรอบเมืองทั้งทางบกทางเรือ คำนักเลงพูดอย่างนั้นไม่เห็นด้วยเลย ถ้าเมืองไทยเมืองลาวเป็นเมืองสวรรค์ ก็สวรรค์วิมานรุงรังนัก ไฟไหม้วิมานฉิบหายย่อย ๆ

จดหมายมาณวัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ ปีกุญเบญจศก ศักราช ๑๒๒๕

ฉบับที่ ๑๗

พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา

ยกุญ พ.ศ. ๒๔๐๖

จดหมายเพิ่มเติมมาณวัน ๕ ฯ ๔ ค่ำ มีใบบอกเมืองนครลำปาง มาถึง ว่าคล้องช้างพลายได้ช้างหนึ่ง มีงาข้างซ้ายงาเดียว งานั้นสั้นพ้นไพรปากสัก ๔ นิ้ว พวกลาวเห็นว่าช้างเนียม ได้ไล่ลาวกล่าวว่างานั้นไม่เปนขนาย ใหญ่รอบประมาณ ๔ นิ้ว อันช้างเนียมนี้จะมีจริงฤๅจะมีแต่ตำรา ช้างนั้นก็พึ่งได้ใหม่นานไปงานั้นจะยาวออกมา เหมือนเช่นช้างเนียมที่ได้มาแต่เวียงจันฤๅอย่างไรก็ไม่ทรายเลย จะสั่งให้ส่งลงมาดีฤๅรอไว้ ฉันเองวิตกอยู่ว่าช้างเช่นนี้ จะใกล้ ๆ กับพวกช้างศริดอกำกวม

ฉบับที่ ๑๙

พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา

ยกณ พ.ศ. ๒๔๐๖

จดหมายถึงพ่อกลางเจ้าพ้ามหามาลา พวกกรมช้างถือหนังสือลงมาครั้งก่อน ได้ความว่าลูกช้างโขลงในดงคงจะตกทุ่งในวัน ๒ ๑๕ ๗ ๔ ค่ำ ถ้าจริงดังนั้น ในวันนั้นช้างตกทุ่งแล้ว ถ้าช้างสำคัญมีอยู่ในโขลง ก็เห็นตัวแล้ว จะกันมาได้แล้ว ใบบอกก็เห็นจะมาถึงแล้ว เพราะแต่วัน ๔ ๑๕ ๗ ๔ ค่ำ มาจนวัน ๑ ๗ ๔ ค่ำนี้ ล่วงมาได้ถึง ๖ วันแล้ว ถ้าแม้นช้างสำคัญไม่พบในโขลง กลัวจะพากันเสียใจโลเลไปเสียหมด ไม่ค้นต่อไปดอกกระมัง ถ้าเปนดังนั้นการก็จะหละหลวมไป จะเปนที่เสียใจแลสงไสยไปต่าง ๆ เมื่อค้นไม่พบในดงนี้ ก็คิดค้นดงโน้น อย่าให้มีที่สงไสย ว่าช้างสำคัญจะเข้าไปจะค้างอยู่ในดง แลตามรอยค้นในดงอื่นต่อไป ฤดูแล้งจะเปนที่จะทำได้ยังมีอีกเดือนเสศ คิดให้ดีอย่าให้เสียเวลา ช้างโขลงที่กันมาได้ ถ้ามีช้างมิคนจะจับได้ ถ้าคิดจับใช้ราชการ จะจับที่ตอกบ้านนาแลอื่น ๆ ข้างนอกไปพลางจะได้ฤาไม่ ได้ยินชายเข้า[๑]บอกว่าจับช้างพลายงาม ๆ ไว้ได้สาม

---

(๑) หม่อมเจ้าเข้าในเจ้าพ้าอาภรณ์ ซึ่งเปนสมเด็จพระเชษฐาของสมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา

ช้างแล้ว การที่จะจับช้างอื่นก็ทำไปพลาง ๆ คิดตามช้างสำคัญให้สิ้นสงไสยจงได้ จะคิดการอย่างไรทำการอย่างไร จงยอกมาให้แจ้งเนือง ๆ

เมื่อวัน ๗ ฯ ๔ ค่ำ ชักศพเจ้าพระยานิกรบดินทรฝนตกมากแต่กำลังศพแห่ไปแลเวียนเมรุอยู่ จนศพขึ้นตั้งฝนหยุดไปเวลาหนึ่งแล้วครั้นเวลาเยนฝนตกอีกรองน้ำฝนสองเวลาได้ ๘๓ เซนต์ น้ำที่ท้องสนามเวลาเยน ท่วมคล้ายกับครั้งก่อนศพกรมพระพิทักษเทเวศร ที่บน(๑) เปนฟ้าฝนไปอย่างไรบ้างฤาไม่ ข้างบนเปนดินฝุ่นดินแห้ง ถ้าแม้นฝนตกน้ำขังเหมือนที่กรุงเทพ ฯ นี้แล้ว ลาวเขาจะเล่นแคนได้ฤา เดือนนี้เปนเดือนยุญเดือนสนุกนี้ ก็ถ้าลาวยังเล่นแคนได้อยู่ ไทยก็จะต้องว่ายังจะต้องเที่ยวค้นช้างสำคัญได้อยู่ จะยอกว่าฝนลงแล้วเปนน้ำเปนโคลนจะเที่ยวค้นไม่ได้ดังนี้นั้น ที่ยางกอกก็จะไม่เหนจริง เพราะลาวเขาเที่ยวเล่นแคนได้เปนพยานอยู่

จดหมายมาณวัน ๑ ฯ ๔ ค่ำ ปีกุญ เบญจศก

---

(๑) คือที่แขวงจังหวัดสระบุรีแลนครนายก

ฉบับที่ ๑๙

พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ

ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗

จดหมายมายังคุณศรีสุริยวงษ์ให้ทราบ ว่าหนังสือของคุณศรีสุริยวงษ์ที่ให้พระยาชุมพร พระสุรินทรามาตย์ ถือขึ้นมานั้น มาส่งให้ฉันเมื่อวันอาทิตย์เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำในขณะเมื่อทิ้งฉลากแลแจกของฉลากอยู่ ก็แจกของฉลากนั้นฉันก็สั่งให้เจ้าพนักงานแจก แต่ตัวก็ไม่ว่างต้องมานั่งเขียนหนังสือที่จะฝากไปเรือกลไฟคราวนี้ มิใช่แต่ที่เขียนให้พระพิเทศพานิช เขียนให้นายห้างที่ลอนดอนเพราะรับสิ่งของฝากแลว่าด้วยเงินทองเกี่ยวข้องแลอื่น ๆ เปนการก่อนอยู่ด้วย พระยาชุมพร พระสุรินทรามาตย์ว่าจะเอาแผนที่ให้ฉันดู ฉันผัดว่าการร้อนอยู่ต่อการฉลองวัด(๑)แล้วแลส่งหนังสือเรือกลไฟแล้วจึงจะดู ครั้นกลางคืนวัน ๑๕ ค่ำฉันส่งหนังสืออีกฉบับหนึ่งไปเรือกลไฟ ลงไปแล้วฉันก็ขึ้นมาวังจันทรเกษม ครั้นวันจันทร์เดือน ๗ แรมค่ำ ๑ ฉันขึ้นไปอยู่ที่พะเนียดจนเวลาเย็น ครั้นเวลาค่ำกลับมาวังจันทรเกษม ในวันนี้ที่พะเนียดก็ดีที่วังจันทรเกษมก็ดี หาตัวพระยาชุมพร พระสรินทรามาตย์ก็หาพบไม่ หนังสือที่ว่าเปนของกอลอเนลพีคฝากมาถึงฉันนั้น พระยาชุมพรยื่นให้แล้วเปิดดูไม่เห็นมีความ

---

(๑) ฉลองวัดซึ่งทรงบุรณปฏิสังขรณ์ มีวัดชุมพลนิกายาราม ที่บางปะอินเปนต้น

อะไร มิแต่ว่าคำนับมาถึงแลฝากไพ่รูปถ่ายตัวเขามาให้เท่านั้นไม่ได้ว่า
ถ้อยความอะไร หนังสือที่คิดตอยมิสเตอร์น็อกไปนั้นก็ชอบด้วยราชการ
อยู่แล้ว แต่จะต้องว่าให้เลอียดหน่อยหนึ่ง ว่าซึ่งแบ่งเขตรแดนในดิน
ดอนด้วยยอดเขาที่เปนแนวยืดไป มิลำน้ำแต่ยอดเขาข้างโน้นตกไปข้าง
โน้น ข้างนี้ตกมาข้างนี้ ดังว่ามานั้นก็สมควรอยู่แล้ว เพราะแนวเขา
เปนนาจูราลดว่าย แปลว่าแบ่งขั้นโดยธรรมดาเปนเอง เหมือนกับ
กำแพงกั้น แต่ที่แท้นั้นแนวเขาก็ไม่เปนแนวไปแท้ ลางทีก็ไขว้เขว
แตกแยกเปนสองแนวสามแนว ค่อนข้างโน้นก็มี ค่อนข้างนี้ก็มี จะชี้ลง
ว่าที่ให้แบ่งกันนี้จะเอาแนวไหนในเขาที่ซ้อนซับกัน เปนสองแนวสามแนว
ไขว้ไปเขวมาอยู่นั้น พวกข้าหลวงที่ออกไปครั้งนี้ก็ยังไม่ได้เห็นแลชี้
แนวเขาให้ตกลงกัน คอแวนแมนต์ไทยจะว่าเปนอันยอมแล้วก็ยังไม่ได้
กลัวจะเปนที่สงไสยเถียงกันสืบไปภายหน้า ด้วยว่าถึงที่ลางแห่งที่
มิแนวเขาลูกเขาไพล่เผลเขวไขว้กันอยู่นั้น ถ้าคิดอ่านหน้าแล้งแต่ง
ผู้รับยังคับมาทั้งสองฝ่ายพร้อมกัน เดินดันป่าตรวจแนวเขาดูให้รู้
ตลอดได้จะเปนดี ซึ่งว่าดังนี้ก็เห็นเปนยากไป ก็ในป่าซึ่งไม่เปนที่ตัด
ฝางตัดไม้ขอนสักนั้นก็ไม่สำคัญนัก แต่ในป่าที่เปนที่ตัดฝางแลไม้ขอน
สักแลที่ตั้งบ้านผู้เมืองคน ตั้งแต่ชาวปากใต้ไปจนพวกกะเหรี่ยง ลว้า
จะต้องดูให้เห็นพร้อมกันทั้งสองฝ่ายเปนแน่ก่อน จึงจะยอมเปนอันขาดได้
ซึ่งคอแวนแมนต์ฝ่ายไทยจะยอมโครมโครมฝ่ายเดียวตามแผนที่อังกฤษ

ทำมานั้นยังวิตกอยู่ กลัวจะเปนที่วิวาทถุ้งเถียงกันในระวางพวกตัดฝางตัดไม้ขอนสัก แลข้านกะเหรี่ยง ลว้า ที่เคยขึ้นข้างโน้นข้างนี้มาแต่ก่อนไหน ๆ จะได้พร้อมกันแบ่งเขตรแดนให้เปนแน่เปนการดีแล้ว จะใคร่ต่อให้ได้รู้ประจักษ์แจ้งสว่างไสว เมื่อได้ยอมกันแล้วอย่างไรในที่จะต้องมีความสงไสย ก็จะได้กำหนดออกชื่อเขาออกชื่อป่า ทำหนังสือพิมพ์ประกาศราษฎรที่จะตัดไม้ตัดฝางให้รู้ทั่วกันว่าเขตรแดนอยู่เพียงนี้เพียงนั้น แต่ที่พระเจดีย์สามองค์แห่งเดียวนั้น เปนตำบลวิเศษอยู่ กับทางรู้เปนแน่ด้วยกันมาแต่ก่อนว่าพันพระเจดีย์สามองค์มาข้างตวันออกเปนของไทย พันพระเจดีย์สามองคไปข้างตวันตกเปนของพม่า ที่นั้นไม่สงไสย แต่ที่อันที่มีลูกเขาแนวเขาไขว้เขวกันอยู่นั้นหลายแห่ง ถ้าไปดูให้รู้ด้วยกันให้เห็นจะแจ้งแบ่งกันเสียได้จะดี แต่ก่อนไทยกับพม่าเปนข้าศึกกัน ราษฎรที่ตัดไม้ตัดฝางก็ไม่กล้าออกไปใกล้แดนพม่าเพราะกลัวพม่าจะจับไป ราษฎรฝ่ายพม่าก็เหมือนกันไม่กล้าจะเข้ามาใกล้แดนไทย เพราะกลัวไทยจะจับมา เมื่อเปนดังนี้เมื่อเขตรแดนอำปลังกันอยู่ก็หามีผู้ก่อถ้อยความไม่ บัดนี้ราษฎรทั้งสองฝ่ายรู้ว่าอังกฤษกับไทยมิไมตรีต่อกัน ต่างคนต่างคิดหากินในป่ามากขึ้น ไม่มีรังเกียจกลัวต้องจับกุม การหากินในป่ามากเจริญขึ้นทุกที กลัวจะมีที่สงไสยต่อไปภายหน้าว่าด้วยแนวเขาที่ไขว้เขวกันอยู่นั้น

คำเท่านี้ฉันว่ามาแต่ตามความรู้ฉันเอง ที่ควรจะต้องซ่อมแซมอีกยังมีอยู่ แต่ฉันไม่รู้ว่าลงไม่ได้ เหมือนอย่างในที่รู้กันว่าแบ่งเขตร

แดนพม่ากับไทยมาแต่เดิม คือที่พระเจดีย์สามองค์นั้นจำได้แห่งเดียว เท่านั้นแต่ในใจ ว่าที่เชิงเขาที่สังเกตคนเปนอันมากเช่นนั้นก็คงจะมีอยู่ทุกทาง คือทางเขาคั่นกระไดยางนางรมย์ ทางด่านยางโอน ทางด่านเจ้าเขว้าทางอุทัยธานี ทางเมืองตากบ้านระแหงคงจะมีที่แบ่งเช่นนั้นรู้กันมาแต่ก่อนตามทางเดิม ควรจะต้องออกชื่อให้หมดเปนกรุย ๆ มา ว่าด้วยแนวเขานั้นก็ซ้อนซับไขว้เขวกันอยู่จริง ๆ เหมือนอย่างเห็นอยู่ที่เพ็ชรบุรี พวกเขาเต่นที่เห็นไม้อยู่นั้นก็เปนแนวหนึ่ง เขาที่แลไม่เห็นไม้เปนแต่แลเห็นเขียวอยู่ก็แนวหนึ่ง เมื่อถามชาวด่านเพ็ชรบุรีเขาก็ว่าเขาทั้งสองแนวนั้นอยู่ในแดนเรา แนวเขาที่แบ่งแดนพม่ากับไทยนั้นอยู่ไกลออกไปแลไม่เห็น ก็ในที่มีเขาสองแนวสามแนวอย่างนี้ ถ้าเราจะไปยอมขลุม ๆ ว่ายอดเขาที่เปนแนวน้ำตกมาทางไทยเปนของไทย น้ำตกไปข้างพม่าเปนของอังกฤษก็เปนที่เถียงกันอยู่ ก็อังกฤษมีอำนาจมาก ถ้าเกิดความต้องการขึ้น ก็จะยึดเอาสัญญานั้นมาเถียง ว่าแนวเขาชั้นในข้างนี้เปนที่แบ่งเขตรแดน เมื่อว่าดังนี้ก็จะมีกันกะเหรี่ยงปลายน้ำเมืองเพ็ชรบุรีไปเสียฤา ป่าไม้ฝางทางปากใต้นอกแนวเขาชั้นในออกไปจะมีเปนของอังกฤษไปเสียฤา การที่ว่าด้วยแนวเขาคงจะต้องชี้ให้ชัดจงได้จึงจะควร

คำเท่านี้เลือกเอาแต่เล็กน้อย คือชื่อที่ต่าง ๆ ที่รู้จักชัดไปซ่อมแซมคำในข้างต้นจึงจะดี แลที่ว่าด้วยเกาะอะไรเล็กน้อยนั้นแผนที่ฉันก็ยังไม่ได้เห็นประโยชน์โภชผล บ้านผู้เมืองคนในเกาะเหล่านั้นอย่างไรฉันก็

ไม่รู้ คุณศริสุริยวงษพิเคราะห์ไต่สวนสืบถามดูให้ได้ความ ควรจะว่า
ซ่อมแซมเข้าอย่างไรบ้างก็ซ่อมแซมเข้าเถิด

คำข้างต้นนั้นฉันก็รักให้เรียงลงอีกฉบับหนึ่ง กล่าวความว่าได้มี
ใบบอกมาถึงฉัน ได้ส่งหนังสือมิศเตอรน็อกมาให้ดู ได้ให้พระยาชุมพร
พระสุรินทรามาตย์มาแจ้งความแล้ว ครั้นว่าลงไปอย่างนี้ จะเอาความ
ในที่ว่าข้างต้นทำเปนสำนวนฉันเอง คัดเปนโกบายินให้มิสเตอรน็อกก็ได้
ทำคำจดหมายเสนาบดีนำไป อย่าให้เกี่ยงให้ฉันลงตราเลย เพราะ
ฉันไม่ได้อยู่ในกรุงเทพมหานคร ถ้าจะให้ฉันลงตราไปก็โปรดเรียงซ่อม
แซมเสียให้ถี่ถ้วนจึงส่งฉบับขึ้นมาให้ฉันลงตรา ฉันจะทำให้สำเร็จ
ลงไปคราวนี้คราวเดียวไม่ได้ เพราะไม่รู้จักชื่อที่แลไม่ได้ปฤกษา
กับคุณศริสุริยวงษยังทำไม่ถนัด ฤๅอย่างหนึ่งจะทำเปนคำคอแวนแมนต์
ปฤกษาว่าเลิยดแล้วให้ไปแก่มิสเตอรน็อกอีกฉบับหนึ่ง เริ่มความ
ขึ้นว่าหนังสือที่ตอบมิศเตอรน็อกไปครั้งก่อนนั้นยังสังเขปอยู่ จะว่าให้
วิถารก็มิสเตอรน็อกจะเอาเร็วให้ทันเรือกลไฟจึงด่วนเขียนให้ไปแต่สังเขป
ดูความในหนังสือที่ให้ไปก่อนนั้นดูเหมือนไทยไม่อยากจะแบ่งเขตรแดน
แก่ลังประเวประวิงไป ที่จริงนั้นไทยอยากจะแบ่งให้สิ้นสงไสยไม่ให้มี
วิวาท ด้วยอธิบายดังนี้ ๆ จึงว่าในที่ข้าดอนยังยอมไม่ได้เพราะยังไม่ได้
เห็นด้วยกัน อีกอย่างหนึ่งคำที่จะยินไปใหม่นี้ มิสเตอรน็อกจะรับก็ดี
ไม่รับเถิงว่าได้ส่งฉบับก่อนออกไปแล้วก็ดี ควรที่จะมีหนังสือเสนาบดี
ออกไปถึงกอลอเนลพิศด้วย เมื่อจะมีออกไปจะให้ฉันให้โน๊ตนำก็ได้

เพราะกอลอเนลพีศเขาเคยให้โน๊ตความเล็กน้อยไปมาถึงฉันอยู่หลายครั้ง เปนการไปรเวต แต่หนังสือยาว ๆ ไม่เคยให้ถึงกัน สั้นคำสั่งการเท่านี้

แต่นี้จะว่าด้วยความวิตกแลความเห็นของฉันเองมาให้รำพึงการที่ควร แลการซึ่งอังกฤษมานัดหมายว่าจะชิเขตแดนดังนี้ก็ได้ยินมาเปนหลายครั้งหลายหนแล้ว ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาว่าด้วยที่มลิวันนั้น ให้พระยายมราชสุกจ๋อออกไปพูดจากันอย่างไรแล้วก็เลิกไป ครั้งเซอร์ยอนโบวริงเข้ามาทำสัญญาแล้วก็มีข่าวเข้ามาอีกมานัดหมายอีกแล้วก็เลิกกันไป คราวนี้กงสุลจอมเบิกมาเร่งรัดแขงแรงครั้นให้ออกไปแล้วก็ว่าล่อมแล่มขลุม ๆ จบกันในเวลาเดียว แลความที่ว่าเข้ามานั้นเปนแบบอย่าง คือที่ว่าแบ่งเขตรด้วยยอดเขาที่เปนแนว ไม่ชี้ชัดว่าแนวไหน ที่เคยสังเกตมาว่าแดนต่อแดนแต่ก่อนตั้งแต่บางนางรมย์(๑) ขึ้นไปจนระแหง ควรจะต้องออกชื่อเปนกรุยขึ้นไป ก็ออกชื่อไว้แต่พระเจดีย์สามองค์แต่แห่งเดียว พอล่อใจไทยไว้ว่าห่างดอก แล้วก็มาเกี่ยวให้เข้าแผ่นดินแลเสนายดีลงยอมว่าเอาเถิดง่าย ๆ อย่างนี้ ดูท่าคิดไปก็เห็นเปนแบบอยู่ ดูเหมือนที่มีผลประโยชน์ในข้าไม้อย่างไรเขาจะรู้แล้วเขาจะมาคิดขลุมเอาในภายหน้าด้วยการล่อไล่หนีให้เราลั่นวาจาเสียง่าย ๆ ในคราวนี้ กลัวการจะเปนเช่นนี้ เขาเล่าว่าศรีทนไชยขอที่เท่าแมวดิ้นตายนั้นก็ดี ฤาว่าโปรตุเกตขอที่ในเกาะมาเกาแก่จีน (เท่าผืนหนังวัว) ครั้น

---

(๑) คือที่เมืองประจวบคีรีขันธ์

จินยอมแล้วหั่นหนังวัวไปรอบผืน ยิดให้เล็กเท่าสายพานวงไปรอบเกาะมา
เกาเถียงเอาเกาะเสียก็ดี ดูเหมือนจะเปนแยบอยู่อย่างนี้กระมังจึงว่า
พลอย ๆ นก

ว่าตามความเห็นประโยชน์ การที่แบ่งเขตรแดนด้วยฝั่งแม่น้ำนั้น ไม่สู้ดี ถ้าแม่น้ำนั้นไม่เปนที่บ้านผู้เมืองคนก็ค่อยยังชั่ว ถ้าเปนบ้านผู้เมืองคนอยู่ในฝั่งน้ำทั้งสองข้างก็เปนที่รังเกียจวิวาทกัน โจรผู้ร้ายข้างโน้นจะข้ามมาข้างนี้ ฤๅคนข้างนี้เมื่อไปด้วยธุระทำมาหากินก็จะถูกพาโลว่าเปนโจรผู้ร้าย คนโทษฤๅคนเปนญาติสนิทเกี่ยวข้องหนีหายไป ๆ มา ๆ ข้างไหนอำนาจน้อยจะไปเร่งเอาก็จะไม่ได้ ถ้าถึงคราวถูกเร่งเองก็จะถูกแขงแรงไปเสียเปรียบ ถ้าเขตรแดนไปแบ่งกันที่เขาได้นั้นดีแต่ต้องชี้ให้ว่าเขาไหนแนวไหน

ซึ่งว่าด้วยประโยชน์อย่างนี้จะไปเถียงเอาให้ได้ดังว่าจะไม่ได้ คงอยู่ตามที่เปนเมื่อคราวพม่ากับไทยต่อแดนกัน ที่เท่าไรคนทั้งปวงเปนอันมากรู้ว่าเปนของข้างไหนก็คงตามอย่างนั้น เหมือนเช่นพระเจดีย์สามองค์นั้นตลอดไปได้จะเปนดี ถ้าเราจะขอแห่งใดแห่งหนึ่งให้เกินกว่าที่เปนมาแต่เดิม โดยว่าเขาจะให้ก็จะเปนทางที่จะให้เขาขอเราต่อไป อำนาจเขาก็มาก ความซักซนเห็นผลเห็นประโยชน์เขาก็มาก ก็เปนที่ให้กวนกันจุกจิกต่อไป รำพึงดูให้รอบคอบเถิด

ฉันมาอยู่กรุงเก่าดูเหมือนค่อยเย็นกว่าที่กรุงเทพ ๆ สักหน่อย ฉันอยากใคร่ลาอยู่หลาย ๆ วัน ธุระจะมีโขนกลางแปลงที่พะเนียดแก้ สินบล

ที่ได้ช้างเผือกอย่างหนึ่ง วันไรไม่มีฝนฟ้าสว่างดีอยู่จึงจะมี อีกอย่างหนึ่ง
จะติดพระเนตรถมยัดที่วัดพระเจ้าพนัญเชิง โหรเขาว่าวันศุกรเดือน ๗
แรม ๕ ค่ำเปนวันดี ที่นั้นเปนที่สำคัญอย่
เครื่องเส้นวักอย่างจีนมาเส้นด้วยจะดี

การอะไร ๆ จะมีในกรุงเทพ ฯ จะมีอะไร จะสั่งอะไรก็ทำเถิดสั่งเถิด อย่าคอยให้ฉันกลับก่อนเลย เมื่อเห็นการว่าสิ่งไรควรจะแจ้งความหรือใต่ถามฉัน จะใช้คนขึ้นมาแจ้งความฤๅใต่ถามด้วยปากก็ได้ จดหมายมาก็ได้ จะใช้ให้ฉันแก้แลชำระท้องบัตรใบตราอะไร ๆ ก็ส่งขึ้นมาให้ฉันทำเถิด จะทำให้ลงไป ฉลองวัดคราวนี้ ๕ วันทั้งเวลาพังเทศน์สวดมนต์เวลาเลี้ยง พระ เวลานั่งพลับพลามีแต่อ่านหนังสือแลแต่งหนังสือทั้งนั้นไม่ได้ว่างเลย หนังสือมาแต่ในเวลาฉลองวัด ๕ วันนั้น ทั้งยาวทั้งสั้นทั้งใกล้ทั้งไกลนับได้ถึง ๓๔ ฉบับ ยอยเต็มทีด้วยอ่านด้วยแต่งแลเขียน เดี๋ยวนี้ค่อยว่างแล้วใช้อะไรก็ใช้ได้ ขอรับประทานให้อยู่เย็น ๆ หลาย ๆ วัน การรักษาระวังที่นั้นตามแต่คุณศรีสุริยวงษจะคิดเห็นควร ขุนนางที่ขึ้นมามากฉันก็ไล่ให้กลับลงไปแล้ว ถ้ากลับช้าจะอยู่แต่น้อย ๆ ถ้ากลับลงไปเร็ว ๆ กลัวจะถูกขอยืมนั้นขอยืมนี้ ๆ จุ ๆ คราวนี้ช้างเผือกมาเปนที่พึ่งที่ว่างอยู่ได้อย่างหนึ่ง ก็เปนที่อยู่แล้วที่จะได้สบายหลาย ๆ วัน

จดหมายมาณวันจันทร์เดือน ๗ แรมค่า ๑ ปชวดฉอศกศักราช ๑๒๒๖

เมื่อหนังสือฉบับนี้เขียนแล้ว ฉันได้รับหนังสืออีกฉบับหนึ่งของกราช การทางมหาดไทย ได้รับประทานอ่านทราบความแล้ว ซึ่งมีท้องตราไปให้

ส่งอ้ายอิเขมรเหล่านั้นเข้ามากรุงเทพ ฯ ชอยด้วยราชการแล้ว ด้วย (เปน) เมืองที่ความมีความเปนของข้างกรุงเทพ ฯ แท้ แต่เพราะการเกี่ยวข้องกับอาชาสวา ควรจะต้องมีศุภอักษรออกไปแจ้งความ แก่องค์สมเด็จพระนโรดมบรมรามเทวาวตารให้ทรายด้วย ชี้แจงความให้เห็นว่าอ้ายโนรินั้นก็เปนลูกหมู่คนกรุงเทพ ฯ แล้วไปจับตัวได้ที่แขวงเมืองเปนของข้างกรุงเทพ ฯ แท้ ควรจะต้องทำโทษในกรุงเทพมหานคร อนึ่งเรื่องที่จะทำโทษหลวงนิกรจำนงอย่างไร จะต้องมีไปให้ทรายด้วยเล็กน้อย พอเขารู้ว่าเราไม่เชื่อถือหลวงนิกรจำนง

ฉบับที่ ๒๐

พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ชวด พ.ศ. ๒๔๐๗

จดหมายมายังคุณศรีสุริยวงษ์ ให้ทราบว่าวัน ๖ ๗ ๗ ค่ำ ๕ พระยาชุมพรกับพระสุรินทรามาตยเอาแผนที่เมืองกระมาให้ดู แผนที่ที่ทำนั้นก็จะไม่ถูกกับที่เปนแต่ทำไปตามวิไสยไทย ถึงกระนั้นก็อเข้าใจได้ว่าความรู้ในแผนที่นั้น แนวเขาที่เขียนไว้ในแผนที่เหนเปนอันบ่นเขตรแดนชัด แลปลายแนวเขาข้างตวันตกก็ตกทะเลเขงคอลเย ถ้าแม้นตกลงกันเอาแนวเขานั้นเปนที่บ่นแดนได้จะดี ที่แหลมฝั่งแม่น้ำป่ากจั่นด้านตวันตกถ้าตกมาเปนของไทยได้จะพ้นโทษ ที่ฉันว่าเพราะเอาแม่น้ำเปนที่บ่นเขตรแดนมักเกิดถ้อยความที่วิวาทต่าง ๆ ต่อไปภายน่า ตัวอย่างความก็มีเหมือนครั้งแผ่นดินเจ้าบำดงมินดลรายเมืองพม่า ครั้งนั้นเมืองส่วนใหญ่ใต้แม่น้ำจิตตคองเปนของพม่า ส่วนเล็กน้อยในฝั่งเหนือแม่น้ำจิตตคองเปนของอังกฤษ ก็เกิดวิวาทกันด้วยโจรผู้ร้ายข้างโน้นข้างนี้ ข้ามแม่น้ำไปข้ามแม่น้ำมาแลผู้หนีคนหาย ครั้งนั้นอำนาจอังกฤษยังน้อยพม่าก็ยังโง่ทำสิงทำโตไป เกิดวิวาททุ่มเถียงกันอยู่นาน จนถึงแผ่นดินเจ้าจักไกจึงได้เกิดรบกัน เมื่อครั้งเจ้าจักไกให้มหาบันดุละไปรบอังกฤษข้างทางใต้ เซออัจฉิยลแกมแยลเข้าตีเมืองร่างกุ้งเมื่อปลายปีมแมเยญศก

ศักราช ๑๑๘๕ นั้น ความเรื่องนี้เดิมเกิดก็เพราะเอาแม่น้ำเปนที่ย่นเขตร
แดน ก็แต่ที่นี้ถ้าเราจะไปว่ากล่าวเอาฝั่งแม่น้ำปากจั่นนั้นเปนฝ่ายข้างเรา
ให้เขตรแดนอังกฤษอยุดอยู่เพียงแนวเขาเหนการจะไม่ตลอดไป ก็เพราะ
ด้วยที่มลิวันนี้ ครั้งแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ให้
เจ้าพระยายมราชสุกจ๋อ เปนพระยาเพชรบุรีออกไปคิดว่ากล่าวคราวหนึ่ง
การก็ไม่สำเรจโอกเอกกันอย่างไรฉันก็ไม่ทราบถนัด แล้วครั้นการไม่ตก
ลงกัน พระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านก็ทรงย่นอ้อไป ทอดธุระ
เสียหาได้กล่าวต่อไปไม่ เหมือนกับเรื่องปเหลียนกอตานั้นก็เหมือนกัน(๑)
เขาจึงได้ยกธงที่มลิวันเปนของเขาแห่งหนึ่ง ๓๖ ปีมาแล้ว แห่งหนึ่ง
๑๘ ปีมาแล้ว แลตามสำนวนฝ่ายปากอังกฤษพูดฮึกอยู่โดยมากนั้น ว่า
อังกฤษได้ตั้งเสาธงยกธงลงในบ้านไรเมืองไร ที่จะถอนเสาธงไปไม่ได้
พระอาทิตย์ขึ้นธงก็ชักขึ้น พระอาทิตย์ตกธงก็ชักลง เมื่อใดพระอาทิตย์
ไม่มีขึ้นแล้วจึงจะเลิกธงอังกฤษ ผู้คนในฝั่งข้างโน้นเคยอยู่ในอำนาจ
อังกฤษมานานแล้ว โดยว่าอังกฤษที่มาว่ากับเราจะยอมลงว่า สุดแต่ใจ
รายฎรที่อยู่ในฝั่งนั้น เมื่อถามเข้ารายฎรก็เหนจะสมัคช้างอังกฤษ จะไม่
สมัคเปลี่ยนกอแวนแมนต์มาเปนของไทย ด้วยเหตุนี้แลถึงจะโต้ต้าน
ไปก็เหนจะไม่ตลอด แต่ว่าถ้าจะแบ่งเขตรแดนกันด้วยแม่น้ำดังนี้ ฉันรัก
ให้เรียงเปนข้อสัญญาวิเสศต่าง ๆ ซึ่งจะเปนที่กันวิวาทยาดหมาง แล้ว

---

(๑) ปเหลียนกอตาจะเปนที่ไหนยังคิดไม่เห็น เมืองปเหลียน
ที่เคยขึ้นเมืองพัทลุงก็มิได้ต่อแดนอังกฤษ บางทีจะเปนตำบลกะเรียน
แดนเมืองไทรต่อแดนปรอวินสเวเลศลี่

ส่งออกไปขอสัญญาแก่กอลอเนลพีศ ให้ยินยอมกันเสียให้เรียบร้อย แล้วประกาศรายฎร แลผู้รักษาเมืองกำนันจ่าบ้านทั้งสองฝ่ายให้รู้ขนบธรรมเนียมตามสัญญาได้จะเปนดี โดยการจะไม่สำเรจดังประสงค์ ถ้ามิช่องอันควรจะให้กงสุลของเราในเมืองลอนดอนช่วยต่อว่าต่อกล่าวบ้างก็ได้ ฉันได้ดูแผนที่เข้าครั้งหนึ่งก็ผิด เหนว่ากอลอเนลพีศเข้ามาว่าครั้งนี้ก็เพื่อจะให้เดดขาด ด้วยฝั่งตวันตกของแม่น้ำป่ากจั่นนั้นเปนประสงค์ ซึ่งว่าขึ้นไปด้วยแนวเขาแลออกชื่อพระเจดีย์สามองค์นั้น ก็เปนแต่พูดไปโดยการที่คนทุกวันว่า ที่คดไปเคี้ยวมา แลแตกเปนสองแนวสามแนว ฤๅที่สำคัญ ๆ ที่รู้กันว่าแดนต่อแดนมาแต่ก่อน กอลอเนลพีศดูทีก็จะไม่รู้ เพราะฉนั้นการที่โต้ไปตามคำฉันว่านั้นชอบอยู่แล้ว

หนังสือที่คุณศริสุริยวงษให้นายพันถือขึ้นมาลงวัน ๗ ๗ ๗ ค่ำ กับโก๊ยอังกฤษสองฉบับซึ่งมาด้วย กับร่างคำไทยที่ให้หลวงพิพิธภักดีถือขึ้นมา ฉันได้รับอ่านแล้ว หนังสือฉันเองที่ส่งลงไปตัดรอนเอาแต่ที่ควรนั้นก็ชอบอยู่แล้ว ฉันจะอยู่ดูการเล็กน้อยวันหนึ่งสองวันแล้วก็จะกลับลงไปกรุงเทพ ฯ จะได้คิดเร่งให้ทำโรงช้างรับให้ทันเดือน ๙ นางพระยาช้างเผือกมีอาการเปนปรกติไม่ป่วยไข้ มีป่วยแต่ที่เล็บอยู่ ๔ เล็บซ้ำมาแต่เดิม เล็บเก่าถอดเล็บใหม่ขึ้นต้องแช่ยาอยู่ทกวัน เล็บเก่าหลุดออกมาเล็บหนึ่ง ศริขาวคล้ายเขากระบือเผือก ไม่เหลืองเหมือนเล็บช้างแต่พานจะซ้ำชอกเพราะเปนเล็บเหน้า เพราะเล็บยังเจ็บอยู่ยังจับเชิงไม่ได้ แต่อาการดูค่อยเชื่องกว่าแต่ก่อน ถึงช้างต่อไม่ได้เข้าไปอยู่

ในโรง ก็ยินอยู่เปนปรกติได้ ช้างนี้แต่ก่อนก็เคยเที่ยวอยู่ใกล้บ้านคน เคยเหนคนใกล้ ๆ เนือง ๆ ตั้งแต่ได้มาแล้วคนก็ล้อมดูแน่นไปยังค่ำ ๆ จึงค้นคนเร็วไม่ตื่น (๑)

อนึ่งเมื่อก่อนฉันขึ้นมา ฉันได้ทูลไว้แก่กรมขวรรังสีว่าจะเอาเรือกลไฟรับเสด็จออกไปนมัศการพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ในปลายเดือนเจ็ดขึ้นเดือนแปด ได้มีหนังสือออกไปถึงพระยาวิชิตสรไกร ให้จัดการคอยรับอยู่แล้ว บัดนี้ฉันลืมไป การก็ขวนอยู่แล้ว จะเปนปดท่านไป โปรดจัดเรือมหาพิไชยเทพฤาเรืออไรอื่นถวายท่านให้ทันใน ๒–๓ วันนี้ เพื่อว่าท่านจะได้เสดจไปแล้วกลับมาใน ๑๐ วัน ให้ทันทรงผนวชเจ้านายในวัน ๔ ๗ ๘ ค่ำฤาวัน (อื่นก่อนเข้าพรรษา) ถ้าฉันยังไม่กลับลงไป ก็จงให้ผู้ใดผู้หนึ่งไปกราบทูลท่านให้ทราบ นัดหมายให้ตกลงท่านจะเสด็จกับพระสงฆ์กี่รูป ข้าในกรมแลสิศวัดกี่คนก็จงนัดหมายให้ตกลงกัน เสบียงอาหารของขบของฉันอไรจะต้องการ โปรดให้จัดแจงด้วย ขอรับประทานข้าหลวงในกรมตระลาโหมเกเรเกเสไปตามเสดจด้วย จะได้บอกกล่าวแก่พระยาวิชิตสรไกร ถ้าไม่มีอะไรขัดขวาง คิดอ่านให้ท่านได้เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ในข้างขึ้นเดือน ๘ แก่ ๆ ท่านก็จะไม่เสด็จเชือนแชไปข้างไหนดอก นมัศการพระแล้วก็จะกลับมา

อนึ่งกรมวงษาฉันให้ลงไปเมื่อวานนี้ ไปคิดอ่านอย่างไรว่ากระไรด้วยเรื่องพระอาการวังน่า ฉันก็ยังหาได้ฟังไม่ แต่คนต่าง ๆ พูดกันว่าพระอาการครั้งนั้น เปนเหตุสองอย่าง ๆ หนึ่ง ได้ยินว่า

---

(๑) นางพระยาศิวโรจน์ช้างเผือกตัวนี้ กล่าวกันว่าสีงามไม่เคยมีช้างเผือกตัวอื่นเสมอ ทั้งแต่ก่อนหรือภายหลังมา

ท่านประสงค์จะลงไปเมืองสิงคโปร์ จะไปเลียบฝั่งเหนไม้หย่งน้ำไปไม่ออกห่างฝั่งเลย หาคนที่เคยมาคิดอ่าน ผู้ที่มาเลียบฝั่งนั้นรับจะไปเลียบฝั่งดังพระราชประสงค์แต่ในฝั่งเมืองข้างปากใต้ของเรา ก็ฝั่งเมืองข้างตรังกานูปหังแลเรียว หาผู้ที่รู้เขาะแสโสโครกในน้ำเปนที่จะหลีกเหลี่ยงนั้นไม่มี เพราะเขาไม่เคยเดิร ก็เพราะไม่ได้ดังประสงค์จึงเลิกไป ครั้นจะว่ากลัวคลื่นลมก็จะเสียพระเกียรติยศไป ว่าไม่กล้าไม่หารไม่สมฦาสมเล่า อย่างหนึ่งได้ยินว่าพวกอังกฤษ ที่นอกฦาที่ในกรุงไม่รู้ มาเดินเหินให้ตั้งกงซุลไทยที่สิงคโปร์ใหม่เมื่อเวลาเสดจไปที่นั้น ครั้นมีผู้รบกวนดังนี้ ไม่ทรงไปได้ดังเขารบกวนก็เกรงจะเปนที่เสียพระเกียรติยศ จึงต้องรั้งรอ ที่กรุงเก่าได้ยินพูดกันในพวกเราให้การว่าอย่างนี้ แต่ฉันว่ามาแก่พระยามณเฑียรบาล ว่าอาการที่เปนที่น่ากลัวน่าตกใจก็มีอยู่หลายประการ เหมือนอย่างบวมเท้าหนึ่ง ตั้งหอบหนึ่ง อามพฤตพักหนึ่ง อาการอย่างนี้ถ้ามีอาการอื่นนำน่ามาก่อนแล้วตามมา ก็ควรเปนที่ตกใจ ถ้าอาการอื่นไม่มีมาก่อน ใครหอบเขาก็ว่าเปนหืด ใครเท้าบวมเขาก็ว่าเปนลมบ้างเปนไข้บ้างมิใช่ปถวี แพทย์หมอทั้งปวงเขาก็ดูอุจจาระเปนหลักอาการ ก็โรคลมพักอย่างว่านี้ฉันก็หาเคยเห็นไม่ ได้เคยภบจำได้แต่เจ้าพี่ใยท่านประชวรสักสองปีแล้ว ภายหลังพระอาการมากลง เมื่อคราวฉันจะขึ้นมารับพระเสวตรสุวรรณา ฉันไปทูลลาท่านได้จับพระหัตถท่านดู เหนลม

เดินไม่เสมอ เดิน ๆ ไปแล้วก็อยุด ฤาเดินอยู่ก็แรง ๆ อ่อน ๆ ฉัน ได้บอกไว้แก่ผู้พยาบาล ว่าพระอาการเปนอย่างนี้ แต่ครั้งนั้นท่านก็กลับคลายขึ้นมากอยู่หลายวัน ภายหลังมาประชวรหนักลง สิ้นพระชนม์พ้นวันที่ฉันไปเห็นประมาณสองเดือน จำได้เท่านี้ ผู้อื่นที่ดี ๆ อยู่ ได้ยินแต่เขาว่าพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนทรงพระประชวรก็เปน แลพระองค์เจ้าบุตรีก็เปนเนือง ๆ แต่ฉันไม่ได้เห็นเอง

จดหมายมาณวัน ๑ ๆ ๗ ค่ำ ปีชวดฉศก ศักราช ๑๒๒๖

ฉบับที่ ๒๑

จดหมายถึงกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร

ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗

จดหมายมายังกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร หนังสือของเธอที่ลงวัน ๑ ฯ ๔ ค่ำ ได้มาถึงฉันเมื่อวัน ๓ ฯ ๔ ค่ำ อีกฉบับหนึ่งลงวัน ๗ ฯ ๔ ค่ำ ได้มาถึงฉันเมื่อวัน ๒ ฯ ๔ ค่ำ ได้อ่านแล้วด้วยความยินดี ราชการบ้านเมืองในกรุงเทพ ฯ ก็สงบดีไม่มีการสิ่งใด ความเรืองอ้ายหัวไม้บางขนศรีที่เธอชำระนั้น มีเหตลุกขึ้นน้อยหนึ่งให้ฉันต้องเอาใจใส่ ความที่เธอชำระได้ ๆ เรียกเอามาดูตัวคนโทษที่คุมอยู่ ผู้คุมก็ปล่อยปละละวางกันไปเสียเกือบสิ้น แต่ชำระเรียกตัวมาได้หมดแล้ว แลให้ตำรวจเขาชำระต่อไป ก็ซัดพวกเพื่อนออกไปอีก ๖—๗ คน พวกนี้โอหังกล้าหารมากอยู่ ฉันสั่งให้เอาตัวขึ้นคุกเสียแล้ว

จดหมายมาให้ทราบณวัน ๓ ฯ ๔ ค่ำ ปีชวดฉศก

ฉบับที่ ๒๒

พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังที่ประชุม ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗

ขอหาฤๅเรื่องอ้ายดั่น อ้ายมณี อ้ายฉาย ๓ คนซึ่งเปนหม่อมราชวงษ.

ขอแจ้งความหาฤๅมายังท่านผู้เปนประธานผู้เปนใหญ่ในแผ่นดินคือ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ เจ้าพ้ามหามาลา แล ฯ พณ ฯ สมุหพระกระลาโหม ฯ พณ ฯ สมุหนายก ฯ พณ ฯ กรมท่า ฯ พณ ฯ กรมพระนครบาล ว่าด้วยอ้ายหัวไม้ พวกหม่อมเจ้าปริดาในกรมขุนอิเศรบวร แลอ้ายดั่น อ้ายโมราอ้ายมณีอ้ายฉายอ้ายอะไร ๆ อีกซึ่งเปนหม่อมราชวงษ อ้ายขรบุตรพระอินทรรักษาแลอ้ายอะไร ๆ อีก มหาดเล็กในพระบวรราชวัง หลายนายแลอ้ายอะไร ๆ อีกสังกัดต่าง ๆ กัน ในพระบรมมหาราชวังบ้าง ในพระบวรราชวังบ้าง เมื่อวัน ๒ ๑ ๑๒ ค่ำ รายฎรมิเทศมหาชาติที่วัดแก้วบางขุนศรี อ้ายพวกนี้เมาสุราถือสาตราอาวุธต่าง ๆ เข้าแย่งชิงคนพ้งเทศ แลทุบตีพ้นแทงคนที่พ้งเทศมียาดเจบเปนหลายคนแล แย่งชิงเอาสิ่งของ ๆ รายฎรมาบ้าง แล้วตามไปจับจีนเกิดที่เปนพวกเข้าไปพ้งเทศอยู่แลเอาดายสับสี่สะสามเสี่ยง แล้วเอาดายตัดหางเปียจีน

เกิดมัดไพล่หลังมา ส่งอายัดมอบนายสอนพธำมรงกรมพระนครบาล ไว้ นายสอนพธำมรงก็รับตัวจีนเกิดผู้หาผิดมิได้ ไว้ การในกรมพระนครบาลก็ไม่ได้ความว่าจีนเกิดผิดอะไร เมื่อจับทำประหลาดมาดังนี้ก็หามิใครว่าประการใดไม่ ฝ่ายราษฎรที่ถูกเจบเข้าชื่อกันเปนอันมากแต่มาได้บ้างมาไม่ได้บ้าง มีหัวหมื่นในกรมพระตำรวจเปนหัวน่าอยู่สองนายสามนาย ทำเรื่องราวมายื่นร้องฎีกาแก่ในหลวง เมื่อเดือนอ้ายข้างแรมที่หัวความเกิดแล้วเดือนเสศ กล่าวโทษออกชื่อแต่หม่อมราชวงษ์ดันกับนายจรุบุตรพระอินทรรักษาสองนาย ว่าคุมสมัคพรรคพวกไปประมาณ ๔๐ คนเสศไปทำการดังว่าแล้วนั้น แล้วพวกราษฎรที่ถูกเจบแลเสีย สงของได้เชิญนายอำเภอมาชันสูตบาดแผล แลทำคำกฎหมายตราสิ่งของหายไว้แล้วจึงได้ทำเรื่องราวมายื่นแก่พระยาเพชรชฎาฯ ว่ารับไม่ได้ให้ไปเรียนแก่เจ้าพระยามราชเถิด.

ครั้งนั้นเจ้าพระยาภูธราภัยยังไม่ได้เลื่อนที่ ยังเปนเจ้าพระยามราชอยู่ คิดเรื่องราวเสียว่าเปนความในพระบรมราชวงษานุวงษรับชำระไม่ได้ด้วยเหตุนี้ราษฎรสิ้นทพึงจึงได้พร้อมใจกันทำเรื่องราวเข้ามาร้องแก่ในหลวง เมื่อในหลวงได้ฟังเรื่องราวอย่างนี้ ก็ตามทางตรงที่ควร ควรจะต่อว่าพระยาเพชรชฎา ควรจะต่อว่าเจ้าพระยาภูธราภัย ว่าความดีรันกันเปนความฉกรรจ์ อย่างธรรมเนียมเก่าก็ให้มาฟ้องแก่กรมพระนครบาลเจ้ากระทรวงที่เดียว ไม่ต้องฟ้องศาลหลวง ให้คัดขึ้นเสนอ

ลูกขุนปฤกษาสั่งพ้อง มิให้มีผู้เทียบพระธรรมนูญประทับตราศาลโดย
สมควรดังความอ่น ๆ นั้น เพราะกลัวว่าช้าโอ้เอ้ไปอ้ายผู้ร้ายจะหนี
ตัวเสีย กรมพระนครบาลเมื่อรู้ความดังนี้แล้ว ควรจะสืบสาวติดตาม
เอาตัวอ้ายผู้ร้ายให้ได้โดยเรว เพราะความเรื่องนี้หาเปนความวิวาทมี
สาเหตุไม่ ดูภูมความเปนอันเหนว่า พวกอ้ายผู้ร้ายคุมสมัคพรรคพวก
เข้าไปปล้นวัดแลปล้นชุมนุมพังเทศในโรงธรรมที่เดียว กรมพระ
นครบาลควรจะร้อนใจเร่งขับโดยมาก ก็ความเรื่องนี้ในหลวงคิดจะต่อว่า
เจ้าพระยาภูธราภัยอยู่ แต่คิดเหนว่าถ้าจะต่อว่าท่าน ๆ ก็จะพูดไปต่าง ๆ
อย่างเช่นท่านเคยเพดทูลมาแต่หลัง ก็เกียจคร้านที่จะฟังเพราะเคยฟัง
มามากแล้วไม่อัศจรรย์อะไรนัก จึงเอาแต่อนุมาณตัดใจว่า ซึ่งรายฎร
ว่าได้พ้องพระยาเพชรชฎาแล้วก็ไม่รับ พ้องเจ้าพระยาภูธราภัยแล้วก็ไม่
รับนั้นก็เหนจะจริง เพราะเหนว่าความเรื่องนี้เปนความร้อนใจของรายฎร
ซึ่งรายฎรช้าอยู่ถึงเดือนเสศจึงได้มาร้องแก่ในหลวงนั้น ก็ถอเปน
สำคัญให้รู้อยู่แล้ว จะต่อว่าไปก็ไม่ต้องการจะเปนที่รำคานใจท่านผู้ที่ต้อง
คิดจะตอบไปต่าง ๆ แลรำคานหูผู้ที่จะฟังความนอกเรื่องเดิม.

อนึ่งได้อนุมาณเหนว่าจีนเกิดเปนผู้หาผิดมิได้ แลต้องขับด้วย
อาการอันฉกรรจ์ประหลาดกว่าที่เคยขับจีนมาแต่ก่อน คือเอาดาบสับสีสะ
สามเสี่ยงเหมือนพระราชอาญาหลวง แลเอาดาบตัดหางเปียมัดมานั้น
เปนการแปลกอยู่ ถึงแต่ก่อนจีนเปนผู้ร้ายเปนพวกตั๋วเหี่ย ก็ปล้ำปลุก

มาทั้งหางเบี้ย ไม่มีใครตัดหางเบี้ยแลไม่มีใครสับเสี่ยงแล้วจึงจับมา ก็แลจนที่ต้องจับดังนี้มีผู้เอามาอายัดนายสอนพธำมรงไว้ ไม่ได้ว่าความต่อไป นายสอนพธำมรงรับตัวจนไว้ดังนี้นั้น ก็เหนจะเปน(เพราะ)นายจรเปนหลานเจ้า พระยาภูธราภัยอยู่ในบ้านนั้นแลเปนเหตุตลอดมา จนถึงพระยาเพชรชฎาว่ารับชำระไม่ได้ แลว่าแนะให้กรายเรียนท่านผู้ใหญ่ แลท่านผู้ใหญ่ก็ว่าความพระราชวงษานุวงษชำระไม่ได้ เอาคำชาวบ้านมาพูดกับชาวบ้านชาวเมือง ถอเสือกไสความเรื่องนั้นให้พ้นไปเสียจากน่าบ้านน่าเรือนนั้น เปนที่เหนไปว่าวาศนานายจรนั้นจะเปนเหตุ ก็ว่าถึงพระราชวงษานุวงษว่าชำระไม่ได้ โดยจะชำระไม่ได้ การที่รั้นพ้นแทงกันเปนความใหญ่ กรมพระนครบาลเปนเจ้ากระทรวงควรจะนำความขึ้นทูลฉลอง ไม่ควรจะเสือกไสผู้ร้องให้ไปเสียให้พ้น การที่เปนดังนี้ก็เปนที่สงไสยไปว่าเปนด้วยวาศนานายจร จึงเกียจคร้านเพื่อจะต่อว่าไต่ถาม ก็ความพระราชวงษานุวงษชำระไม่ได้คำนี้ พิเคราะห์ไปเปนอันทำลายล้างยศศักดิแผ่นดินนัก ดูเหมือนเมืองไทยไม่มีเจ้านายที่เปนเชื้อสายสืบราชตระกูลครอบครองอาณาจักรโดยยุติธรรมเที่ยงแท้ดังนี้เลย ดูเหมือนเอาอ้ายผู้ร้ายอ้ายหัวขะโมยอ้ายคนเช่นแขงขันที่ใครฆ่าใครฟันไม่ได้แล้วมายกให้เปนเจ้า เพราะความกลัวตัวต้องยอมเปนข่าวเปนข้ามัน พี่น้องลูกหลานกระเสนกระสายของเจ้าขะโมยไปเที่ยวคุมเหงใครก็คุมเหงได้ ไม่มีใครกล้าว่ากล่าวพ้องร้อง ถึงจะมีผู้มาพ้องก็ไม่มีใครว่ากล่าวให้ได้ ก็เมื่อผู้ใดว่าอย่างนี้ ว่าความพระราชวงษานุวงษรับไม่ได้

ชำระไม่ได้นั้น ก็เปนอันลบล้างเกียรติยศแผ่นดินทำให้เปนเหมือนอาณาจักรโจร ไม่เชิดชูเกียรติยศแผ่นดินที่ตั้งอยู่ในยุติธรรม สืบเชื้อวงษเปนเจ้าเปนนายมาหลายชั่วคนดังนี้เลย.

ในวันเมื่อพวกนั้นยื่นฟ้องร้องฎีกาดังนี้ มหาดเลกบ้าง ตำรวจบ้างซึ่งได้อยู่ที่นั้น ก็ว่ากันขึ้นว่าพวกนี้เก่งมากชื่อเสียงเล่าฦๅออึงไป ด้วยเหตุนี้ในหลวงจึงได้มอบความเรื่องนั้นให้กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร แลพระยาอัพภันตริกามาตยไปเกาะพวกหม่อมเจ้าแลหม่อมราชวงษมาชำระแต่ที่นายจรแคลงว่าจะขัดขวางอยู่ ตระลาการจะไปเอาตัวไม่ใคร่ได้ ในหลวงจึงได้ไปว่ากล่าวแก่พวกบุตรหลานเจ้าพระยาภูธราภัยที่อยู่ในวังให้ไปกราบเรียนตักเตือนให้ส่งตัวนายจรย่าวนาย ท่านก็ส่งตัวนายจรได้มาในวันนั้น ได้มอบความให้กรมหลวงเทเวศรวัชรินทรกับพระยาอัพภันตริกามาตยชำระ ก็ได้ความเปนสัตยสมพ้องของราษฎรทุกประการ จะมีเหตุต่อสู้ราษฎรได้ก็หาไม่ ใจความว่า อ้ายดั่นบุตรหม่อมเจ้าโสวัฒเปนต้นเหตุเดิม อ้ายดั่นไปมีภรรยาอยู่บางพรม รู้ว่าที่วัดแก้วมีมหาชาติ อ้ายดั่นลงเรือมารับพวกเพื่อนคืออ้ายจรอ้ายโมราอ้ายมณีอ้ายฉาย พวกเพื่อนกรกันมาไปด้วยมาก เรือลำเดียวไม่ภออ้ายจรจึงแย่งฤๅยืมเรือไปอีกลำหนึ่ง ไปถึงวัดชีปขาวแย่งเงินผู้มีชื่อได้ชื่อสุราเลี้ยงกันแล้วจึงพากันไป ทำวุ่นวายที่วัดแก้วดังว่าแล้ว ฯ

พระวินัยกิจการีเถร เปนพระราชาคณะอยู่ในวัดรัชฎาธิฐานคลองบางพรม ท่านเล่าแก่ในหลวงว่า สวนตำบลคลองนั้นแต่ก่อนไม่สู้วุ่น

วายนัก ตั้งแต่เดือนเก้าปีชวดฉศกนี้มา อ้ายดั่นหม่อมราชวงษ์ไป
ได้ภรรยาอยู่คลองบางพรม คนพาลก็ไปมาชกชมชั้น แลเมื่อปี
หลัง ๆ มา บรรดาอารามที่มีโรงธรรมใหญ่ ๆ ถึงน่าเดือน ๑๑—๑๒
แล้วก็มีพระมหาชาติ เปลี่ยน ๆ กันไปแทบทุกโรงธรรม แต่ในปีนี้
ในวัดรัชฎาธิฐานพระอารามหลวง เดิมรายฎรก็คิดกันว่าจะมีพระมหา
ชาติที่วัดรัชฎาธิฐานที่หลังพระมหาชาติที่วัดแก้ว ครั้นเกิดความตื่นรัน
วุ่นวายกันขึ้นที่วัดแก้วแล้ว พวกผู้ไปตื่นก็หามีใครว่ากล่าวประการใด
ไม่ ยังท้าทายแข่งแรงอยู่ไม่กลัวใคร ด้วยเหตุนี้พระสงฆ์แลคฤหัฐ
ที่คิดกันจะมีมหาชาติอื่น ๆ ต่อไป ก็ภากันย่อท้อกลัวพวกหัวไม้เสีย
หมด ปีนี้ไม่ได้มีพระมหาชาติเลยแต่สักแห่ง เพราะกลัวอ้ายพวก
นี้จะไปทำวุ่นวาย ความเรื่องนี้ได้มอบให้กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร
พระยาอัพภันตริกามาตยชำระ แล้วในหลวงก็ไปเพชรบุรี ครั้งก่อน
เมื่อเดือนยี่ ครั้นกลับเข้ามาก็ขวนขวายราชการอื่นไปบ้าง ตระเตรียม
การที่จะไปเที่ยวเมื่อเดือนสามนี้บ้าง หาได้ใส่ถามถึงความเรื่องนั้นไม่
จนเกือบละลืมไปเสียแล้ว ครั้นไปเที่ยวครั้งนี้จึงไปได้ความหง่อย ๆ ขึ้น
กลางทางว่า ชื่ออ้ายพวกนี้ลางคนที่เปนคนสำคัญ เช่นอ้ายจรอ้ายโมรา
เข้ามาเปนชื่อฉายาชื่อเปลี่ยนชื่อแปลงของคนเปนผู้หญิงในวัง ประหลาด
หูอยู่ เรียกกันว่าพ่อบ้าง ว่าคุณบ้าง แต่จะชำระกลางทางก็ไม่มี
เวลาชำระ จะสืบซักไต่ถามกลางทางก็ไม่มีที่สืบได้ถนัดจึงงดรอไว้

ครั้นมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้วซำระไต่ถามกันออกไป จึงได้ความว่าในวัง
พวกที่ไว้ตัวเปนผู้ชายนุ่งพกยาวห่มขาวม้าหวีผมแสกทำเก่งก๋าอยู่นั้น
เปลี่ยนชื่อเรียกกันว่า สวัสดิ์รายหนึ่ง โมรารายหนึ่ง จรบ้างกำจรบ้าง
รายหนึ่ง แลนำน่าชื่อเรียกกันว่าพ่อบ้างว่าคุณบ้าง มีผู้รู้เหนเปนอันมาก
ทั้งผู้ใหญ่แลเดก มาสามปีสี่ปีแล้ว พวกนั้นครั้นเอามาซักไซ้ไต่ถามว่า
ชื่อเหล่านี้ได้มาแต่ไหน เปนที่สงไสยว่าหอมชื่อผู้ชายเอามาเรียกชื่อ
เพราะชื่อสามอย่างนี้ โดยพื้นอย่างไทยชื่อผู้หญิงไม่ใคร่มี เหมือนชื่อว่า
เสือ ว่าช้าง ว่าถึก ว่าเถือน ว่าเพชร ว่าอ้าว มีแต่ชื่อผู้ชาย ชื่อผู้หญิงจะ
มีบ้างอย่างผู้ใหญ่เล่ามาว่าเจ้าจอมช้างพระพี่เลี้ยงเจ้าฟ้าดอกมเดือ ท่าน
ผู้หญิงช้างภรรยาพระเทพวรชนอ่อน ซึ่งเปนยายพระณรงค์วิชิต แล
คุณเสือซึ่งมีชื่อเดิมว่าแว่น แต่เจ้านายเล็ก ๆ กลัวเรียกว่ายายเสือ
คนก็พลอยเรียกเพื่อจะไม่ให้ถูกชื่อเดิมนั้น ห่างนักเอาเปนอย่างไม่ได้
แลชื่อเช่นนั้นเปนชื่อผู้ชายไม่เปนชื่อผู้หญิงฉันใด ชื่อสวัสดิ์ชื่อโมรา
ชื่อจรสามชื่อนี้ โดยจะค้นในบาญชีเบี้ยหวัดผู้หญิงสามแผ่นดินสี่แผ่นดิน
ก็พบแต่ชื่อหลานหญิงหม่อมไกรสร เปนบุตรหม่อมสิงหราคนหนึ่ง
มีตัวอยู่ในวังนี้จนทุกวัน ชื่อนั้นชื่อมาแต่เดิม กับฉิมโมราอีกชื่อหนึ่งใน
บาญชีเก่าได้ยินว่าฉิมคนนั้นบิดาชื่อโมราจึงเรียกตามชื่อบิดา นอกจาก
สามชื่อนี้ก็ไม่มีในชื่อผู้หญิง ตั้งแต่พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าลงไปจนโขลน
แลไพร่หลวง ถ้าจะระบุชื่อผู้ชาย มีมากกว่ามากทั้งตายแล้วแลยัง
อย่างกรมสวัสดิ์สุริวงษ์ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติในลูกเธอชายบัดนี้

หม่อมเจ้าสวัสดิ์ในกรมพระเดชาดิศร หม่อมเจ้าสวัสดิ์ในพระองค์เจ้าเนียม หม่อมสวัสดิบุตร์หม่อมเจ้าเสศในกรมหลวงเสนิยริรักษ์วังหลัง คนนี้เปนที่สงไสยว่า จะเปนเจ้าของชื่อเพราะคนเรียกว่าคุณสวัสดิ ตัวก็ยังอยู่เปนคนหนึ่งอายุ ๓๐ ลงมาแล้วก็เห็นจะเปนคนเก่งกาอยู่บ้าง จึงถูกฟันถูกตีที่หนึ่ง เมื่อครั้งศพหม่อมเจ้าทินกร คนนอกนั้นที่เปนผู้ดี ๆ ก็มักชื่อ เหมือนอย่างพระยาสุรเสนาสวัสดิ จมื่นมณเฑียรพิทักษ์สวัสดิ ก็มีบ้าง จะว่าชื่อในตำแหน่งแล้ว มิตั้งแต่พระยาลงไปจนหมื่นพันนาย พระยาสวัสดิวาริ พระสวัสดิสุนทราภัย หลวงสวัสดิโกษา ขุนสวัสดิโภคา หมื่นสวัสดิอไร ๆ พันสวัสดิอไร ๆ นายสวัสดิภักดิ นายเวรตำรวจ นายเวรกรมวัง นายเวรสนม เชงแซ่ไปแต่ในผู้ชาย ในผู้หญิงไม่มีเลย

โมราชื่อนี้ถึงเปนชื่อของพลอยของแก้ว ก็เห็นชัดว่าเปนชื่อผู้ชายในพลอยในแก้วทั้งหลายลางสิ่งผู้หญิงก็ชื่อชุม อย่างทับทิมแลมรกฎนิลชื่อทั้งหญิงทั้งชายแลมุกดาเปนชื่อหญิงแขกมีบ้าง แต่เพชรแลวิเชียรบุษไพฑูริย์โกเมนถึงเปนชื่อเจ้านายมีมาก ก็มีแต่ชื่อผู้ชายไม่มีผู้หญิง โมรานี้ก็เข้าพวกเพชรมีแต่ชื่อผู้ชาย เมื่อจะนึกตัวไปเดียวนี้ก็จะหาได้หลายคนอยู่ หม่อมเจ้าโมราในกรมหมื่นไกรสรวิชิตตายแล้ว หม่อมเจ้าโมราในกรมหมื่นอลงกตกิจปริชา ตัวยังอยู่ทำราชการอยู่ไม่เปนที่สงไสย คนอื่นนอกจากอ้ายหม่อมโมราบุตรหม่อมเจ้าเล็กในกรมหมื่นนราเทเวศรซึ่งเปนโทษหัวไม้ครั้งนี้แล้ว จะมีผู้อื่นที่มีชื่อนำน่าว่าพ่อ

ว่าคุณแลออกชื่อเล่าฎาโด่งดังมากก็ไม่มี เพราะฉนั้นอ้ายโมราคนหนุ่ม
คนนี้เปนที่สงไสยว่าชื่อจะไหลเข้ามาในวังอยู่
วาดวยชื่อจรนั้น มีกษัตรอนนาวาคเณจรแตกรมอมเรนทร
ผู้เดียว แต่มีชะนำน่าชุม คือพระองค์เจ้าขจรในพระยวรราชวัง ก่อน
หม่อมเจ้าขจรหลายแห่ง แลพระณรงควิชิตแลนายจรบุตรหลวงวิสุท
โยธามาตยกหลาย หลานเจ้าพระยามุขมนตรีแลอื่น ๆ แต่ว่าไม่เปนที่
สงไสย ก็ที่ชื่อจะไหลเข้ามาในวังจนถูกตัวสำคัญ คือคนที่เขาเลื่องชื่อ
ฎานาม เปนที่สงไสยมากก็แต่อ้ายจรหัวไม้คนนี้แล เพราะชื่อมัน
โด่งดังอยู่ในรายฎรญาติพี่น้องมันอยู่ในวังก็มาก บ้านก็ตรงค่ามฟาก
ย่าวไพร่คนข้างในข้างน่าก็เข้าออกอยู่เสมอ ใครเอาชื่อนี้มาเปนชื่อ
ฉายาก็เหมือนอ้ายมาหมอไภไป เปนที่สงสัยอยู่ แลพวกที่ตั้งชื่อกัน
เอามาซักซำระถามว่าชื่อเหล่านี้ได้มาแต่ไหน ใครเอาชื่ออ้ายหัวไม้อ้าย
คนที่เขาเล่าฎามาพูดให้หอมจึงเอาชื่อเขามาชื่อ ก็พากันปฏิเสธเสียว่า
ไม่ได้ยินใครมาเล่าดอก เปนแต่ได้อ่านในหนังสืออ่านต่าง ๆ ชอบใจ
ชื่อคนที่มีอยู่ในหนังสืออ่านก็เอามาเรียกกันเล่น ก็คำให้การเช่นนี้จะ
เหนจริงด้วยไม่ได้ ก็ที่มันภอใจเปนอ้ายเหล่านั้น มันลงใจเห็นเปน
หนึ่งว่าถ้าจะรับออกมา ว่าหอมชื่ออ้ายหัวไม้เหล่านี้แล้วจึงเอามาเรียก
กัน ก็เห็นว่าเปนอันแสลงอย่างใหญ่ โทษทัณฑ์ก็คงจะต้องแลจะอับ
อายขายหน้ามันไปไม่รู้หาย ว่าหอมอ้ายผู้ชายเปนความไม่ดี ถึงจะ
ถูกที่เฆี่ยน ๕ ที่ถามสักร้อยที ยืนคำอยู่ว่าไม่ได้ยินชื่ออ้ายเหล่านั้น ดีกว่า

แต่ผู้รู้ผู้ฟังจะให้พลอยเหนไปตามคำให้การไม่ได้ เหมือนอย่างรูปเขียน
ในระเบียงวัดพระแก้วแห่งหนึ่ง เขียนเปนคนอ้วนดำสี่สะล้าน แลมีย่าว
ถืออชักหัวเบี้ยแยกตามมา ผู้เขียนรูปนั้นจะเถียงว่าไม่ได้ตั้งใจว่าจะ
เขียนรูปนายตราดิศ(๑)ดอก เปนแต่เขียนไปก็ถูกเข้าเอง ว่าไม่ได้ไม่มี
ใครเชื่อ รูปเขียนต่าง ๆ อัน ๆ มีอยู่เปนหลายแห่ง เอาตำหนินั้น ๆ
กิริยานั้น ๆ ของคนเดียวบ้างสองคนบ้าง ที่มันนั่งด้วยกันเดินด้วยกัน
มาเขียนลงไว้ในฉากแลฝาผนัง จะเถียงว่าไม่ได้เขียนหมายผู้นั้น ๆ
เปนแต่เขียนโดน ๆ ไปไม่แกล้งฉะเพาะเชื่อไม่ได้ ถึงในเรื่องนี้ก็เหมือน
กัน ตั้งขึ้นสองชื่อสามชื่อก็ฉะเพาะไปถูกในชื่อพวกนั้นที่เขาเล่าเขาฦๅใน
คนที่เที่ยวอยู่ด้วยกัน ครั้นชำระสืบสาวไปก็ได้ความอยู่แห่งหนึ่งว่าเจ้าของ
ลครในวัง ออกไปเที่ยวเล่นข้างนอก พวกอ้ายโมรามาดูทำเกะกะจะก่อ
วิวาท เจ้าของลครกลัวไภยจึงเข้าไปหาอ้ายโมราอ้อนวอนว่า คุณได้
โปรดด้วยช่วยระวังอย่าให้มีวิวาท อ้ายโมราอ้ายมณีจึงอ่อนน้อมเข้าไปที่
เจ้าของลครว่า ตัวไม่มีที่พึ่งจะถวายตัวเปนข้า ลครไปเล่นที่ไหนจะตาม
ไปช่วยรักษาไม่ให้มีวิวาท แต่ขอเงินคราวละแปดสลึงสามบาทจึงจะ
ช่วยได้ ครั้นให้เงินไปแล้วมันเอาเงินไปซื้อเล่ากินเมาเข้า ก็ก่อวิวาท
ว่นวายในวันนั้นเอง แต่มันเถียงว่ามันเปนผู้ห้าม เจ้าของลครก็ยัง
นับถือมันว่ามันเปนพวกพ้อง จะไปเล่นลครที่ไหนก็ยังไปบอกให้มันไป

---

(๑) ชื่อดิศเปนที่พระศรีวิโรจน์ ตำแหน่งนายตราในกรมพระคลังมหาสมบัติ ครั้งรัชกาลที่ ๓ เปนนายอากรบ่อนเบี้ย

ช่วยรวังระไวอยู่ แต่พวกเจ้าของลครนั้น ความครั้งนี้จะเกี่ยวข้องพัวพัน
กับผู้ที่รับเอาชื่ออ้ายเหล่านั้นมาชื่อก็หาไม่ ถึงกระนั้นคงเปนที่สงไสย
ว่าพวกนี้พวกหนึ่งแล้ว เปนพวกเอาชื่ออ้ายเหล่านี้มาชมเชยเชิดชูก
บุญยอคุณในวังนี้ให้แซ่งแซ่ไป แต่ในหลวงวิตกอยู่ที่ตรงอ้ายจรนั้นมาก
เพราะอ้ายวรพี่ชายอ้ายจรก็ไปสมคบกับพวกวังกรมวงษา ยิ่นกำแพง
วังเข้าไปทำชู้กับอิ่มโหริกรมวงษา มีแม่สื่อแม่เหินเดินถึงกัน ความ
ทั้งปวงนั้นแจ้งอยู่แก่กรมวงษาแล้ว ก็เมื่อเปนดังนี้ กรมวงษาเปนผู้แก่
เถ้าชราโรคไภยมาก ถึงตัวเปนหมอก็ย่อท้อนิ่งความสูญไปไม่ว่าอะไร
แก่อ้ายวรได้ ก็อ้ายจรเปนน้องอ้ายวร อายุ ๒๒ ยี่หนุ่มรุ่นราวคราวกับ
คนที่เอาชื่ออ้ายจรมาชื่อ แลมีคนเปนอันมากที่สงสัย ว่าจะเปนแม่สื่ออยู่
ในวังแลเข้าออกในวังเสมอเปนนิตยนับตัวไม่ถ้วน อ้ายจรเล่าก็ร่ำเรียน
เปนคนมีวิชาความรู้ สักแข้งขาทั้งสองข้างเปนรูปเสือสางช้างราชสีห
กลัวจะมีผู้นับถือว่าเปนคนดี เช่นอ้ายขยถบัณฑิตสองคนเข้าวังน่าครั้ง
แผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทยอดฟ้าจุฬาโลก เพราะที่ผูกพันรักใคร่กับ
อิเจ้าจอมภู่สีดาที่เปนหญิงเลี้ยงชื่อฦาชาว่ารูปงามในครั้งโน้น จนอิยายเอียง
มารดาอิเจ้าจอมภู่แต่งตัวอ้ายสองคนปลอมเปนผู้หญิงเข้าไปในพระยวรราช
วัง แล้วคิดอ่านทำร้ายกรมพระราชวังในครั้งนั้น ใจอ้ายคี่เมาหัวไม้ตื่น
ความรู้วิชาอย่างนี้ ถึงคนดีก็เหมือนคนบ้า จะไว้จิตรวางใจมันก็ไม่ได้
อ้ายจรอ้ายวรสองคนพี่น้องยังนี้ก็พึงพิงอิงใบบุญนับเนื่องในตระกูลท่านผู้
หลักผู้ใหญ่ เมื่อคุมสมัคพรรคพวกไปทำวุ่นวายที่วัดแก้วบางขุนศรี

เหมือนผู้ร้ายปลันโดยรูปความดังกรมหลวงเทเวศรวัชรินทรชำระได้เปน
สัตย์นั้น ก็เปนความฉกรรจ์โกงแก่กล้ามิใช่เบา รายฎรถูกคุมเหงมิ
บาดแผลเปนอันมาก จะหาที่พึ่งในโรงศาลแลท่านผู้หลักผู้ใหญ่ก็ไม่ได้
ถึงเดือนเสศจึงเข้ามาร้องแก่ในหลวง ก็ซึ่งกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร
ชำระได้ความจริงมา ไม่ย่นย่อท้อไปอย่างกรมหลวงวงษานั้น ก็เปน
ความชอบของกรมหลวงเทเวศรวัชรินทรอยู่นักหนาแล้ว ก็ครั้งนี้เมื่อ
เกิดความข้างในขึ้นจะเรียกเอาตัวอ้ายจรมาชำระก็ไม่ได้ตัว แต่ผู้คุม
ที่ขังอ้ายจรไว้ ได้ว่าขิดาอ้ายจรมารับประกันตัวอ้ายจรไป ๆ ได้ตัวมา
แต่บ้าน การเปนดังนี้ก็เปนที่รู้ว่าถึงอ้ายจรจะส่งไปให้จำไว้ณคุก ก็จะ
ไม่อยู่ในคุกได้สักกี่วัน ก็คงจะมีผู้รับประกันให้ไปอยู่บ้าน การเปนดังนี้
ในหลวงคนทั้งปวงก็รู้ว่าแก่ชรามากกว่ากรมวงษาถึงสิบ คนก็ฦๅว่า
ซูบผอมโรคไภยมาก ไม่ได้เปนมดเปนหมออย่างกรมวงษา แลไม่ได้
หาแพทย์หมอที่เปนคนดีมีวิชาอยู่ประจำซองสำหรับรวังรักษาตัวเปนนิตย์
จะคิดรวังรักษาตัวไปให้พ้นไภยแต่อ้ายคนพาลเช่นนี้ คิดไปก็เหนเปน
อันยาก เพราะตัวคนเดียว

❖ ❖ ❖

ว่ามานี้เหลือหน่อยเกินหน่อยขอรับประทานโทษจงโปรดคิดอ่านมา
จะควรทำอย่างไรในความเรื่องนี้

ฉบับที่ ๒๓

พระราชหัตถเลขาถึงหลวงเดชนายเวร

ขุนบุ พ.ศ. ๒๔๐๘

จดหมายมายังหลวงนายเดช หนังสือที่เขียนที่เมืองเมาลเมียน วัน ๖ ๑๔ ๓ ค่ำ ปีชวดฉศกนั้น พึ่งได้มาถึงเมื่อวัน ๕ ๗ ๕ ค่ำ ปีฉลูยังเปนฉศก ครั้งนี้เรือกลไฟเจ้าพระยามาถึงแต่วัน ๒ ๗ ๕ ค่ำ แต่ผู้ที่รับหนังสือมานั้นคือดอกเตอร์ยอนสไกว ที่ว่าเปนพี่น้องของมิศเตอเฝาวนหลวงสยามานุเคราะห์นั้น มาถึงกรุงเทพ ฯ โดยเรือกลไฟเจ้าพระยาแล้วเที่ยวเชื่อนแชเลียไม่เอามาส่ง ตัวดอกเตอร์ยอนสไกวแรกมาถึงก็สั่งขึ้นมาให้เอาเรือไปรับกิ่งแลใบไม้พระมหาโพธิขึ้นมา แล้วตัวก็ได้ขึ้นมาพบข้าถึงสองเวลา คือ ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ มาดูพระราชพิธีถือน้ำ เข้าไปอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาศดาราม แล้วก็หาเอาหนังสือยื่นให้ข้าไม่ต่อวัน ๕ ๗ ๕ ค่ำข้างเช้า จึงฝากหนังสือพวกนี้มาให้ เปนหนังสือถึง ๖ ฉบับ คือหนังสือหลวงสยามานุเคราะห์เขียนที่เมืองร่างกุ้งก่อนแต่มาเมืองเมาลเมียน ๒ ฉบับ หนังสือเขียนที่เมืองเมาลเมียนฉบับหนึ่ง หนังสือเขียนที่เมืองรางกุ้ง เมื่อกลับไปถึงแล้วนั้นฉบับหนึ่ง หนังสือของเธอฉบับหนึ่ง หนังสือนายเนตผู้ช่วยราชการกงสุลไทยอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ฉบับหนึ่ง เพราะผู้ถือหนังสือมาทำชักช้าอย่างนี้ จะตอบยาวในคราวเรือไฟนี้ไม่ทันจะว่าแต่สั้น ๆ ว่าการที่ไปประพฤติทั้งปวงนั้น ก็เปนที่ชอบใจอยู่ทุกประการแล้ว

ในหนังสือหลวงสยามานุเคราะห์บอกมาว่าการจับจ่ายเลี้ยงพวกไทยที่เมืองรางกุ้งกอลอแนลเผ่ย สั่งให้เอาเงินของเขาจ่ายให้ แต่ที่ค่าโดยสารเรือไฟนั้นได้ถามกอลอแนลปรอนเจ้าของเรือไฟว่าจะให้ใช้เงินฤๅเขาว่าไม่รู้ว่าสุดแต่กอลอแนลพีศเมืองเมาลเม่ียน หลวงสยามานุเคราะห์ว่าถ้ากอลอแนลพีศไม่ใช้ให้หลวงสยามานุเคราะห์๘จะเอาเงินในราย ๒๐๐ รูเบ่ียแล ๓๐๐ เหริยนซึ่งเธอมอบให้ไว้จ่ายไป ได้ความแต่เท่านี้ ข้าว่าเปนสั้น ๆ จงคิดดูให้ดี อย่าทำหนี้ทำสินให้รุง ๆ รัง ๆ ไปหลายแห่งหลายตำบลนัก เมื่อการจับจ่ายมากเงินที่หลวงสยามานุเคราะห์ไม่พอก๘ให้เขาตั้งเบิกมาเถิด

การที่พูดด้วยแบ่งเขตรแดนนั้น คงจะต้องชักลงตามการที่เคยมาก่อน หลวงสยามานุเคราะห์นั้น กอลอแนลพีศมีหนังสือเข้ามาในกรุงเทพ ๆ แต่ก่อนเธอออกไป ว่าขอเสียอย่าให้ตั้งให้อำนาจแก่หลวงสยามานุเคราะห์เปนผู้รับสั่งไปปฤกษาแบ่งเขตรแดน ขอให้ตั้งขุนนางไทยแท้ออกไปเปนผู้รับสั่ง ในการเรื่องนี้ถ้าจะชักกอลอแนลพีศเข้าว่าทำไมไม่ให้ตั้งหลวงสยามานุเคราะห์เปนผู้รับสั่งฝ่ายไทยไปช่วยคิดอ่านแบ่งเขตรแดน เขาคงจะว่าเพราะหลวงสยามานุเคราะห์เปนอังกฤษด้วยกัน ถ้ามาปฤกษากับอังกฤษที่เปนผู้รับใช้เขามา แบ่งปันเขตรแดนแล้วก๘จะเปนที่ให้เหนไปว่า อังกฤษมาพ่อยุยงไทยให้เชือถือ หลวงสยามานุเคราะห์เปนอังกฤษด้วยกัน ตั้งไปเปนผู้รับสั่งแล้วไปคิดอ่านล้มกัน

เกี่ยจกันเอาเขตรแดนของไทยไปเปนของอังกฤษเสียมาก จะเปนที่สงไสย
ไปในภายน่า ถ้าผู้รับสั่งฝ่ายไทยเปนไทยแท้ ดังผู้รับใช้ฝ่ายอังกฤษเปน
อังกฤษมาแย่งยื้นเขตรแดนกันแล้ว จึ่งจะเปนที่เชื่อถือได้โดยดี ด้วย
เหตุนี้จึ่งได้ห้ามมาว่าอย่าให้หลวงสยามานุเคราะห์เปนผู้รับสั่ง เขาคง
จะว่าอย่างนี้ แต่ตัวหลวงสยามานุเคราะห์ได้ฟังเรื่องนี้ ก็ได้ช่องได้ที
พูดยกตัวเปนคนดี เอาความชอบข้างไทยมากที่เดียว ว่ามาแก่ข้าว่า
หลวงสยามานุเคราะห์เปนพวกไทยแท้ มาแต่ครั้งไทยไปเมืองลอนดอน
กอลอแนลพีศรู้ว่าสวามิภักดิ์จงรักภักดี ซื่อสัตย์ต่อไทยจริง ๆ นัก
แล้วเปนผู้รู้เท่าทันอัธยาไศรย์ข้างอังกฤษ ผู้รับยังคัยอังกฤษจะมาขู่เขน
ให้ยอมเขตรแดนฝ่ายไทยไปมากก็จะไม่กลัว แลจะยงฝ่ายไทยไม่ให้
เสียเปรียบ จึ่งว่ากันหลวงสยามานุเคราะห์เสียให้ห่าง เพื่อพวกตัวจะ
ได้มาขู่เขนฤๅหลอกลวงข้าหลวงฝ่ายไทยแท้ให้กลัว แล้วจะได้ไปกัน
เอาเขตรแดนที่มีผลประโยชน์ฝ่ายไทยไปเสียให้มาก การซึ่งหลวง
สยามานุเคราะห์พูดดังนี้ก็จริง แต่ตัวข้ากับเสนาบดีก็ไม่มีความรังเกียจ
สงไสยในเธอแลข้าหลวงฝ่ายไทย ว่าจะเปนดังหลวงสยามานุเคราะห์ว่า
นั้น ถึงฝ่ายไทยก็ไม่ได้คิด ว่าจะเอาหลวงสยามานุเคราะห์มาเปนผู้รับสั่ง
ไปว่ากล่าวแย่งยื้นเขตรแดนอะไรดอก ไม่ได้ไว้ใจหลวงสยามานเคราะห์
คงเหนว่าเขาเปนอังกฤษด้วยกัน แลการที่ว่าแย่งยื้นเขตรแดนเจรจาที่
พระเจดีย์สามองค์ ดังยอกเข้ามาเมื่อข้างขึ้นเดือนสามนั้นก็เปนที่ชอบ
ใจอยู่แล้ว หนังสือของเธอที่มาถึงคุณศรีสุริยวงษ ท่านยอกข้าว่าท่านได้

รับแล้วแต่วัน ๒ ๗ ๕ ค่ำเปนวันแรกเรือกลไฟมาถึง ท่านเล่าความให้ข้า
พังแต่เมื่อเวลาท่านมากินโต๊ะที่ชลาพระมหาปราสาทวันนั้น ในกรุงเทพ ฯ
บัดนี้ท่านทั้งปวงผู้ใหญ่ผู้น้อยก็อยู่ดีกินดีอยู่ด้วยกันหมด เดือนสิบชวด
ฉศกนี้ การโกนจุกมากนักหลายแห่งหลายหน วันไรคนรู้ว่าเปนวันดีก็
มีโกนจุกมาก แต่ข้าได้รับของเลี่ยนแล้วให้เงินไปช่วยมากมายหลายราย
สิ้นเงินสัก ๖๐ ชั่งเสศในเดือนนี้เดือนเดียว ในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ปิดเข้าไม่ให้ไปขายต่างประเทศก็มีเข้าซื้อขายกันอยู่เสมอ แต่ราคาเข้าก็ยังคงแพงอยู่ คล้ายกับเวลาเมื่อเธอยังไม่ได้ไป เข้าสารคงขายกัน (ถังละ) ๕ สลึงเสศอยู่อย่างก่อน แต่ฝนยังแล้งนัก ฝนชะลานก็ไม่มี
อากาศไม่เปนเมฆก้อนเลย เปนแต่มัว ๆ คลุ้ม ๆ เปนหมอกเปนควันไป โทษอากาศที่แล้งยังไม่หาย ได้ข่าวมาแต่เมืองสิงคโปร์ว่าความไข้ลงรากมีชุมอยู่สองสามวัน คนไพร่ ๆ ตายมากเมื่อข้างขึ้นเดือน ๔ แต่เดี๋ยวนี้ก็ว่าเหือดไปแล้ว

จดหมายมาณวัน ๕ ๔ ๗ ๕ ค่ำปีฉลูยังเปนฉศก

ฉบับที่ ๒๔

พระราชหัตถเลขาถึงองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า

ขณฐ พ.ศ. ๒๔๐๙

ขดหมายมายังองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า เมื่อวัน ๒ ๗ ๖ ค่ำ เธอเข้ามาลาไม่พบข้าพเจ้านั้น เปนเพราะท่านขุนนางกับข้าพเจ้าไม่ได้นัดหมายกัน แลท่านขุนนางมิราชการข้างยกข้างดอนก็ไม่รู้ธรรมเนียมเรือกลไฟ แลกำหนดที่เรือรบเขาจะกลับไปเวลาใดวันใดก็ไม่รู้ทั้งนั้น ที่จริงนั้นแต่คืนวัน ๑ ๖ ๖ ค่ำ ข้าพเจ้าแน่ใจว่าเธอคงจะเข้ามาลา จึงได้ห้าผ้านุ่งห่มสิ่งของเตรียมไว้พร้อมอยู่ข้างใน ด้วยนึกว่าเธอมาลาเมื่อใดก็จะเรียกเอาออกมาให้ จะไม่ให้เจ้าพนักงานคลังวิเศสมายื่นเหมือนกับของพระราชทานพวกลาวแลอื่น ๆ ข้าพเจ้าสังเกตว่าของที่ให้เจ้านายฝ่ายเขมรเคยอย่างนี้ ต่อพระยาพระเขมรจึงให้คลังวิเศสขนมาแจกตามอย่างที่เคยมามาก เมื่อข้าพเจ้าจัดไว้แล้วก็ห้าบอกแก่ขุนนางไม่ ครั้นมาเมื่อวัน ๒ ๗ ๖ ค่ำ ข้าพเจ้ามีที่ไปเผาศพท้าวอินสวริยาที่บ้าช้าวัดอรุณ ครั้นไปถึงท้องพระโรงอมรินทรวินิจฉัยก็ปะพยุหปะฝนไปยังไม่ได้ ต้องรออยู่ตั้งหนึ่งแล้ว ครั้นพยุหสงบฝนห่างลง ข้าพเจ้าลงไปท่าราชวรดิฐ ฝนตกหนักลงมา ต้องติดฝนอยู่ที่นั้นอีกตั้งหนึ่ง ประมาณเวลาโมงเสศ ต่อฝนหายแล้วจึงได้ไป ครั้นกลับมาเวลาค่ำ ก็มาแจกผลกัลปพฤกษ์แลผลฉลากที่ได้

มาแต่การศพนั้น . อยู่จนเวลาสองทุ่มเสศ แล้วก็นอนหลับไป ตื่น
ต่อเวลาเจดทุ่มเสศ ลุกขึ้นกินเข้าแล้ว จึงได้ออกขนนาง พบเจ้าพระยา
ภูธราภัย พระยาศรีสิงหเทพ จึงแจ้งความว่าเธอหาดอกไม้ธูปเทียรเข้า
มาจะลาข้าพเจ้าก่อนเวลานั้นไปสักครู่หนึ่ง แต่ท่านขุนนางทั้งสองเหนว่า
เปนกลางคืน พนักงานคลังวิเสศก็ไม่ได้เข้ามา ของที่พนักงานจัด
ไว้จะให้เธออย่างไรก็ยังไม่มียังไม่รู้ว่าอย่างไร กลัวจะเปล่าไปเรียกไม่
ได้ก็จะมีความผิดขึ้น จึงนัดว่าให้เธอเข้ามาลาต่อวัน ๓ ๗ ๖ ค่ำ ข้าพเจ้า
จึงบอกแก่ท่านว่าของซึ่งจะให้เธอนั้น ข้าพเข้าได้จัดไว้พร้อมแล้วข้างใน
ตั้งใจว่าเธอมาลาเมื่อไร จะให้แก่เธอเมื่อนั้น จึงไม่ได้สั่งคลังวิเสศ
ให้มารับ แต่พวกพระยาพระเขมรที่ติดตามเธอไปนั้น ข้าพเจ้าก็หาได้
คิดกะเองไม่ เพราะแต่ก่อนมาเคยเปนน่าที่เจ้าพ้ามหามาลาจัด เจ้า
พ้ามหามาลาก็ไม่อยู่ไปตามช้างสำคัญอยู่ในป่า แต่ของซึ่งข้าพเจ้าจัด
นั้น ข้าพเจ้าจะมอบให้พระยาศรีสิงหเทพคุมมาให้เธอ เจ้าพระยาภูธราภัย
ว่าได้นัดหมายไว้กับเธอแน่นอนแล้ว ว่าวัน ๓ ๗ ๖ ค่ำข้างเช้าจะเข้ามา
ลาข้าพเจ้าจึงได้คอยอยู่ ครั้นเวลาบ่ายวัน ๓ ๗ ๖ ค่ำนั้น กงสุล
ฝรั่งเศสให้หลวงอุปเทศทวยหารเอาจดหมายมาให้ข้าพเจ้า กล่าวโทษ
เจ้าพระยาภูธราภัย แลพระยาศรีสิงหเทพ ว่าเธอมีความจงรักภักดีต่อ
ข้าพเจ้า หาดอกไม้ธูปเทียรมาลาตามอย่างตามธรรมเนียมไทย แต่
เจ้าพระยาภูธราภัย แลพระยาศรีสิงหเทพโกรธแค้นชิงชังเธอ ว่าไปกับ
ฝรั่งเศสเกียจกันเสียไม่ให้เข้ามาลา เธอก็มีความเสียใจนักว่าไม่ได้

เข้ามาลาข้าพเจ้า แต่เรือไฟถึงเวลากำหนดไว้ว่าจะใช้จักรไป จะรั้งรออยู่ด้วยเหตุเล็กน้อยเสียเวลาก็ไม่ได้ จึงต้องพาเธอไปด้วยไม่ได้ลาข้าพเจ้า แลซึ่งกงสุลว่าท่านขนนางโกรธแค้นชิงชังเธอว่าไปกับฝรั่งเสด จึงไม่พาเข้ามาลาคำนี้ก็ว่าไม่ถูก ที่จะเปนเช่นนั้นก็เหนจะไม่เปน เพราะว่าถ้าเธอไม่เข้ามาลาข้าพเจ้าแล้วไปกับฝรั่งเสด การนั้นเปนที่เสียยศข้างไหน เปนที่เสียยศข้างฝรั่งเสดฤๅ คนทั้งปวงก็จะรู้ด้วยกันว่าถ้าการเปนอย่างนั้นเปนที่เสียยศข้างข้าพเจ้า เพราะฉนั้นซึ่งขุนนางจะไม่ให้เธอได้มาลาข้าพเจ้า เพราะชิงชังเธอนั้นเหนจะไม่เปน โดยว่าเธอจะกระดากหน้าข้าพเจ้าดอดิ่งไปจะไม่มาลา เขาคงจะไปเกลี้ยกล่อมเธอให้ลาข้าพเจ้าจงได้เพื่อจะไม่ให้ข้าพเจ้าเสียเกียรติยศเปนแท้ ก็เมื่อวันรัชราชสาสน์ฝรั่งเสดในวัน ๗ ๕ ๖ ค่ำ เมื่อข้าพเจ้าให้ทองแปแก่เธอนั้น คนทั้งปวงเขาก็รู้ว่าเธอไม่กระดากกับข้าพเจ้า ๆ ก็ไม่กระดากเธอเปนแน่แล้ว เขาจะเกี่ยงกันไม่ให้เธอได้เข้ามาลาข้าพเจ้านั้นทำไม แลการซึ่งเปนดังนี้ก็เพราะคิดรอบคอบจะให้งามให้ดี ให้ได้เข้ามาลากลางวันให้คนเปนอันมากเหน ว่าเธอกับข้าพเจ้าดีกันอยู่ ไม่กระดากกระเดื่องอะไรกัน แลจะให้ของพระราชทานทัน พร้อมขณะพร้อมเวลาตามที่ตามพนักงานอะไร ๆ ไปแล้วนั้น การดังนี้ก็เพราะท่านพวกนั้นกับข้าพเจ้าไม่รักกัน ด้วยข้าพเจ้าก็ถือลัทธิว่า เข้านายฝ่ายเขมรเหมือนลูกหลาน ข้าพเจ้าจะให้อะไร ๆ ข้าพเจ้าจัดไว้เองไม่ได้บอกใครตามพนักงาน ก็ดังนี้ข้าพเจ้ารู้อยู่แล้วว่าเธอจะไปเมืองไซ่ง่อน เสื้อผ้าต่าง ๆ ข้าพเจ้าได้จัดไว้แล้ว

พร้อมจะให้เธอเอง คอยจะให้เธออยู่จริง ๆ แต่คลาดแคล้วไปเพราะ
การเปนเคราะห์ร้าย ข้าพเจ้าไม่โกรธถือโทษอะไรเธอดอก เพราะ
รู้ธรรมเนียมเรือกลไฟอยู่แล้ว อย่าว่าแต่เรือรบของแอมปเรอฝรั่งเสค
เลย แต่เรือลูกค้าอย่างเรือกลไฟเจ้าพระยาของไทยนี้เอง ถึงกำหนด
เขาจะใช้จักรไปแล้ว จะให้เขารออยู่เสียเวลาก็ไม่ได้ ข้าพเจ้าจัด
หนังสือจะฝากเรือไฟไป หนังสือไม่แล้วทันเรือไฟเขาไปเสีย หนังสือ
ค้างต้องฝากเรือลำอื่น ไม่รู้ว่ากิสิบกิร้อยฉบับมาแล้ว เปนบ่อย ๆ อย่า
เสียใจเลย บัดนี้ข้าพเจ้าได้รวบรวมเสื้อผ้า ซึ่งจัดไว้ให้เธอนั้น ลงใน
หีบหนังสือที่ส่งมาด้วยนี้ ฝากออกมากับจดหมายนี้ด้วยแล้ว ขอเธอ
จงรับไว้ใช้สอยนุ่งห่มให้เปนมงคลเถิด

ว่าถึงการในเมืองเขมร ถิ่นฐานบ้านเมืองแลผู้คนส่วยไร่สิ่งใด ๆ
เปนที่ได้เปนลาภเปนผล ซึ่งองค์สมเด็จพระหิรรักษรามมหาอิศราธิบดี
ยกให้แล้วฤๅคิดไว้จะให้ได้แก่เธอ ข้าพเจ้าไม่อยากจะให้สิ่งทั้งปวงนั้น
คลาดแคล้วไปจากเธอไปได้แก่ผู้อื่นเลย อยากจะช่วยเธอให้ได้สิ่ง
ทั้งปวงนั้นไม่ให้เสื่อมเสียอะไร แต่กาลทั้งปวงซึ่งเปนมาแต่หลัง ว่า
โดยสั้นก็เพราะการในเมืองเขมร ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยจับเข้าไม่
ถนัดหวุด ๆ หวิด ๆ มีอยู่ เพราะอยู่ไกลอยู่ห่างจากอำนาจ ถ้าจับ
ไม่ถูกการประสงค์จะให้คิดกลายเปนร้ายไป ก็เมื่อเธอกับพี่น้องของเธอ
ไม่ชอบกันเปนอย่างไร ๆ ไปต่าง ๆ ข้าพเจ้าเปนคนกลางก็ต้องทำตาม
เพียงอย่างที่รู้ที่เหนเปนแน่ ว่าความประสงค์ขององค์สมเด็จพระหิรรักษ

รามมหาอิศราธิบดีผู้บิดาของเธอคิดไว้กะไว้จะให้เปนอย่างไร ก็ทำไปได้เพียงนั้น ที่จะยักย้ายแปรผันไปตามใจตัวใจผู้อื่นไม่ได้ ก็เมื่อองค์สมเดจพระนโรดมผู้เปนพี่ชายของเธอไม่ยอมให้เธอกลับออกไป ขอเข้ามาว่าจะให้เปนเจ้าราชบุรี(๑) ข้าพเจ้าก็ไม่เหนด้วย แต่ซึ่งกักเธอไว้ก็เพราะแต่ก่อนฝรั่งเสศเขาว่า ตัวเธอเปนผู้หลุดเสียแล้วจากเมืองเขมร เพราะไม่ได้ไปทำสัญญาด้วยเขาเข้าชื่อพร้อมกับองค์สมเดจพระนโรดม เมื่อเปนดังนี้ถ้าข้าพเจ้าจะพยายามขวนขวายช่วยเธอต่อไป ถ้าเธอตกอยู่ในฝ่ายที่ข้าพเจ้าถือท้ายถือหางแล้ว ก็เหนจะมีแต่เปนพิศมเปนสงมากไป ก็บัดนี้เธอคิดเข้าพึ่งฝรั่งเสศเขาก็รับว่าจะช่วยทำนุบำรุงให้ได้ความศขนั้น ก็ถูกต้องอยู่แล้วด้วยอำนาจเขามากเขาจัดได้ถนัด เมื่อเขาจะให้เปนอย่างไร องค์สมเดจพระนโรดมก็คงจะยอมให้เปนอย่างนั้น ข้าพเจ้าไม่ได้หึงหวงเกียจกันอะไรเธอเลย เพราะสิ่งทั้งปวงซึ่งองค์สมเดจพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดีได้ให้แล้วฤๅคิดจะให้เธอ ข้าพเจ้าอยากให้ได้เปนของเธอโดยสดวกจริง ๆ ก็ถ้าเธอไปอยู่ที่ใด ๆ มีศุขทุกขอย่างไร จงบอกมาให้ข้าพเจ้ารู้เนือง ๆ เขียนหนังสือมาถึงตัวข้าพเจ้าเองเปนหนังสือลับก็ได้ เขียนมาถึงใคร ๆ ที่คุ้นเคยกับเธอมาแต่ก่อน ๆ ให้เขาบอกแก่ข้าพเจ้าก็ได้ ถ้าเธอไปในที่ใด ๆ ไม่ได้

---

(๑) ที่ว่าเปนเจ้าราชบุรี จะหมายความในครั้งนั้นฉันใด คิดยังไม่เห็น

ความสบายจะกลับมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ก็ดี ฤาเปนแต่รฦกถึงข้าพเจ้าจะกลับมาหาเปนครั้งเปนคราวก็ดี ก็อย่ากระดากกระเดื่องเลย ข้าพเจ้าจะยินดีรับเหมือนอย่างก่อน ๆ

ย่าวไพร่ครอบครัวของเธอที่ตามเข้ามาครั้งนี้ ฤาค้างอยู่เมืองบ้ตของนั้น ข้าพเจ้าอยากให้ออกไปพ้นเขตรแดนเมืองบ้ตของเสียเรว ๆ เพราะเหนเหตุว่าถ้าพวกนั้นอยู่ที่เมืองบ้ตของ จะมีความทุกขร้อนประการใด ๆ พระยาคธาธรทรนินจะเปนที่พึ่งพาอาไศรยโดยสุจริตไม่ได้ ก็จะเปนเหตุให้พวกนั้นได้ทุกขต่าง ๆ แลขุ่นข้องหมองหมางเปนที่เสียใจแก่เธอต่อไป แต่ผู้ที่เขาไม่สวามิภักดิ์สมัครจะตามเธอออกไปแล้ว จะให้กดขี่คุมเหงบังคับเขาให้ตามเธอไปให้ได้ด้วยความคุมเหงนั้นไม่ได้

สพนักพระองค์ศริวงษวรกระษัตริย์นั้น นักพระองค์มหากระษัตริย์ผู้พี่ของผู้ตายเขาให้บอกเข้ามาว่า ตัวเธอออกไปว่าจะขุดขึ้นเผาแล้วก็ไม่ได้เผากลับเข้ามาเสียแล้ว เขาเปนพี่ของผู้ตาย เขาจะขอขุดขึ้นเผาเสียไม่ให้ค้างอยู่ นักพระองค์มหากระษัตริย์ก็ไม่ใช่พี่น้องของใคร ไม่ใช่เมียของใคร จะต่อว่าต่อขานอะไรก็ว่ากันไปเถิด ไม่เปนธุระของผู้อื่น อย่าโทดเอาผู้อื่น

จดหมายมาณวัน ๓ ฯ ๖ ค่ำ ปีฉลู สัปตศก

ฉบับที่ ๒๕

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยัง มิศเตอร์ ทอมาส ยอช นอกส์ กงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพ ฯ

ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙

หม่อมเจ้าทรงวุฒิภาพ แปล

ที่ประทับ

พระบรมมหาราชวัง

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๐๙

ถึง มิศเตอร์ ทอมัส ยอช นอกส์

กงสุลอังกฤษประจำกรุงสยาม

หนังสือของท่านลงวันที่ ๑๑ เดือนนี้ นำส่งจดหมาย ๒ ฉบับจาก นายพลเรือโท ยอช กิง แห่งกองทัพเรืออังกฤษที่เมืองฮองกง ขณะนี้ แลนายพันเอก คาเวนนา เจ้าเมืองแห่ง สเตรตส์ ข้าพเจ้าพึงได้รับเยนวันนี้

ข้าพเจ้าเสียใจที่ได้รับจดหมายฉบับหลังช้าไป ภายหลังเรือที่ออกจึงเสียโอกาศที่จะตอบรับ แต่จดหมายนั้นจะนับว่าไม่ต้องตอบก็ได้ ข้าพเจ้าไม่ได้ทราบว่าเจ้าเมืองแห่งสเตรตส์จะเขียนจดหมายมาถึงโดยเรือ “เจ้าพระยา” หรือเรือ “ยงยศอโยชฌิยา” เที่ยวนี้ ข้าพเจ้าจึง

ได้ส่งก๊าดเชิญการเษกสมรสเจ้าหลานชายกับเจ้าหลานหญิงของข้าพเจ้า
ไปให้คู่หรือสำรับหนึ่ง เช่นเดียวกับที่ได้ส่งมายังท่านก่อนแล้ว
จดหมายจากนายพลเรือโท ยอช กิง กล่าวถึงการสวรรคตสมเด็จ
พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ (คือพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว)
ตอยหนังสือฉบับหลังของข้าพเจ้าที่ได้บอกข่าวสวรรคตไปให้ทราบ หนังสือ
ของนายพลเรือโท ยอช กิง นั้น ข้าพเจ้าได้ส่งไปให้ตั้งที่น่าพระโกษฐ์
พระศพของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒ ให้ปรากฏเกียรติซึ่งผู้
เขียนแสดงต่อผู้ที่เสด็จสวรรคต จดหมายนั้นไม่จำเปนต้องตอย ขอ
ท่านได้บอกไปให้ทราบว่าได้รับแล้วด้วยความขอบใจเท่านั้นก็พอ

อนึ่งข้าพเจ้าได้ส่งก๊าดเชิญในงานเษกสมรสมาพร้อมกับจดหมาย
ฉบับนี้สำรับหนึ่ง ให้นายพลเรือโท ยอช กิง ผู้คุ้นเคยกับตัวข้าพเจ้าแล
ลูกชายใหญ่ของข้าพเจ้า ซึ่งเปนบิดาของเจ้าข่าวแลลุงของเจ้าสาว
ข้าพเจ้าขอให้ท่านช่วยจัดส่งไป ❁ ❁ ❁

ส.พ.ป.ม. มงกุฎ ป.ร.ส.
เปนวันที่ ๕๔๐ ในรัชกาล

อธิบาย หม่อมเจ้าหลานเธอที่เศกสมรสนั้น คือหม่อมเจ้าชาย
เดชในพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ กับหม่อมเจ้าหญิง
แก้วกัลยาในพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร

ฉบับที่ ๒๖

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยัง มิศเตอร ทอมาส ยอช นอกส กงสุลอังกฤษประจำณกรุงเทพ ฯ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙

พระองค์เจ้าธานีนิวัต แปล

ที่ ๒๒๕

พระราชโองการเล็กน้ำเงิน

พระบรมมหาราชวัง, กรุงเทพ ฯ
วันที่ ๓๐ สิงหาคม ๑๘๖๖

แจ้งความมายัง นายคน๊อกซ กงสุลอังกฤษประจำประเทศสยาม

รุ่งขึ้นจากวันที่เรือ "เจ้าพระยา" เข้ามาถึงครั้งสุดท้ายเมื่อวันที่ ๑๘ เดือนนี้ ข้าพเจ้าได้รับจดหมายท่านลงวันนั้น จากพระยาสุรวงศวัยวัฒน นำส่งจดหมายของท่านเออร์ลแห่งแคลเรนดอนฉบับหนึ่ง ลอรดแคลเรนดอนกล่าวในจดหมายฉบับนั้นว่า บัดนี้เขาได้ออกจากตำแหน่งเสนาบดีว่าการต่างประเทศอังกฤษ แลผู้รับตำแหน่งใหม่คือ ลอรดแสตนเลย์ บตรลอรดดารบี อัครมหาเสนาบดีคนใหม่นั้น ในตอนท้ายแห่งจดหมายมีความด้วยว่า "ข้าพระองค์ยินดียิ่งนักที่ได้ทราบว่าพระองค์ทรงยกย่องนายคน๊อกซ กงสุลอังกฤษว่า 'ดูจะหวังดีต่อประโยชน์ของสยามโดยจริงใจดุจเขาหวังต่อประโยชนของอังกฤษในกรุงสยามนั้น'."

อนึ่งขอขอบใจท่านด้วยที่เล่ามาให้ทราบด้วยถ้อยคำอันน่าฟัง ในจดหมายฉบับลงวันที่ ๑๘ เมื่อก่อนนี้ด้วย แควะนัค เขียนมาแต่เกาะหมากเมื่อวันที่ ๙ เดือนนี้ ซึ่งท่านนำส่งมาโดยจดหมายลงวันที่ ๒๘ เดือนนี้ นำมาส่งให้ข้าพเจ้าเมื่อคืนนี้ จดหมายจากเออรลแห่งแคลเรนดอน ในที่นี้

อนึ่งฉันพึ่งได้รับจดหมายถึงฉันจากนายพันเอก [illegible] และขุนอักษรสมบัติเสมียนตรา และในหนังสือนำนั้นท่านได้กล่าวถึงข้าพเจ้าจึงยกมาพูดถึงเสียด้วยกัน

ข้าพเจ้าขอขอบใจอย่างยิ่งในการที่ท่านได้แนะนำช่วยเหลือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ สมุหพระกระลาโหม ในเรื่องสุราที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส ฯลฯ ร่างจดหมายที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศมีไป ✣ ✣ ✣ นั้นถูกใจข้าพเจ้าแล้ว ✣ ✣ ✣

แต่ในเรื่องเสอร จอน เยาว์ริง ซึ่งมีอายุชรามากถึง ๗๕ ปีแล้วนั้น ข้าพเจ้ายังสงไสยนักว่าเขาจะสมัครรับราชการไปตามราชสำนักนานาประเทศได้หรือไม่ ถึงกระนั้นก็ดียังหวังอยู่ว่าบางที เสอร จอน เอง ก็จะได้พูดจาให้ท่านทราบบ้างแล้วกระมังว่าเขาคิดจะช่วยเหลือได้เพียงไร เพื่อให้ท่านแนะนำมาให้รัฐบาลสยามทราบในความสมัครของเขา อนึ่ง นายปารเกอร แฮมมันต์ ซึ่งเสอร จอน เยาว์ริง เคยแนะนำให้ข้าพเจ้ารู้จักครั้งหนึ่งในคราวที่จะรับตั้งเป็นข้าหลวงของฉันไปในการพิพิธภัณฑากรุงลอนดอนใน ค.ศ. ๑๘๖๒ นั้น ได้เขียนจดหมายมาบอกว่า เสอร จอน เยาว์ริง นั้นแม้จะมีอายุมากแล้วก็จริง แต่ยังนอกจากราชการ

รัฐสภาแล้วจนได้ไปช่วยรัฐบาลสะวายเจรจาทำสัญญาทางไมตรีกับนานาประเทศในยุโรป ด้วยความชำนิชำนาญได้ผลเป็นอย่างดี ทั้งเสอรจอน เบาว์ริ่ง เองก็เขียนจดหมายมาถึงฉันลงวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๑๘๖๕ ดังสำเนาอันตรวจถูกต้องแล้วที่ได้สอดมาในซองนี้ ให้ท่านอ่านดู

จริงอยู่ข้าพเจ้าได้อ่านจดหมายจากเสอร จอน เบาว์ริง เองกับจากนายแฮมมันด์ด้วย, รวมใจความกล่าวหรืออวดว่า (เสอรจอน) มีความชำนาญ เนื่องจากที่ได้เจรจาทำสัญญาให้แก่รัฐบาลสะวายในนานายุโรปประเทศ ทั้งมีอายุล่วงเข้าย่างวัยแล้วฉันนี้ แต่ถึงกระนั้นข้าพเจ้าก็ไม่เชื่อได้เลยว่า เขากล่าวเช่นนั้นด้วยความตั้งใจจะช่วยฝ่ายเราโดยนัยเดียวกันกับที่ได้ช่วยรัฐบาลสะวาย ซึ่งข้าพเจ้าไม่รู้จักเสียเลยทีเดียวว่ามีลักษณะประการใดบ้าง เพราะฉนั้นจึงสงไสยว่าเสอร จอน เบาว์ริง จะเต็มใจอนุเคราห์ช่วยธุระของข้าพเจ้านั้น และสงไสยด้วยว่า รัฐบาลอังกฤษจะยอมให้เขามารับราชการของข้าพเจ้าเช่นนั้นหรือข้าพเจ้ามีสิทธิหรือที่จะมาตั้งแต่งเขาเช่นนั้น; รัฐบาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชฝรั่งเศส ซึ่งมีความปรารถนาเป็นอย่างอื่น ก็จะรับรองเสอร จอน ว่าเป็นทูตของข้าพเจ้าหรือ. อันความสงไสยทั้งนี้ท่านจะอธิบายมาให้ทราบโดยจดหมาย ฉะเพาะตัวได้หรือไม่ ?

แต่ข้าพเจ้าผู้เป็นมิตรแท้

(พระบรมนามาภิไธย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ ร.ส. (ราชาแห่งชาวสยาม)

ณวันที่ ๕๕๘๗ ในรัชกาล

อัยยพระนามย่อ น้ำผึ้น

ฉบับที่ ๒๓๗

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ เพระราชทานไปยัง มิศเตอร์ ทอมาส ยอช นอกส์ กงสุลอังกฤษประจำณกรุงเทพ ฯ

ปีขาล พ. ศ. ๒๔๐๙

พระองค์เจ้าธานีนิวัต แปล

ที่ ๒๒๖ พ.

พระบรมมหาราชวัง
วันที่ ๓๑ สิงหาคม ๑๘๖๖

พระราชโองการเกล้าเจ้าน้ำเงิน

แจ้งความมายัง นายค์น็อกซ,

ด้วยได้รับจดหมายท่านลงวันนี้ เมื่อค่ำนี้

ข้าพเจ้าใคร่จะขอตอบว่าหมู่เกาะแสนด์วิชนั้น แม้เปนประเทศเล็กน้อยก็จริง แต่บุคคลผู้หนึ่งในนี้กล่าวว่าชาวยุโรปและอเมริกันเห็นมีค่ากว่ากรุงสยามอีก. ด้วยพระเจ้าแผ่นดินและราษฎรในที่นั้นได้เข้ารีดเปนคริสตัง และซิวิไลย์ก่อนคนไทย แล้วยังซ้ำพระราชาหรือพระราชินีแห่งเกาะนั้นได้เสด็จไปประเทศอังกฤษ และเข้าเฝ้าสมเด็จพระราชินีกรุงอังกฤษ(๑)ด้วย พระราชินีและรัฐบาลอังกฤษคงจะนับถือเธอเช่นเดียวกันกับ อายบะกะ ตะมะยกง ศรีมหาราชาแห่งยะโฮรซึ่งกล่าวกันว่าได้ออกจากยะโฮรไปประเทศอังกฤษไม่ช้านานมาแล้ว

---

(๑) พระราชินีวิคตอเรีย

คนหลายคนที่ถือศาสนาคริสตังเช่น ดร. ค. บิ. แยรดเลย์ ฯ ล ฯ ยังกล่าวด้วยว่า รัฐบาลและประชาชนชาวฮะวายนั้นดีกว่าไทยในข้อที่เมื่อตายแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์ ส่วนไทยนั้นยังมัวมนธิ์อยู่มาก พระเจ้าแผ่นดินและราษฎรแทบทั้งหมดก็เป็นมิจฉาทิฏฐิ

เรื่องเจ้าเมืองระแหงเมื่อย้ายไปเมืองกำแพงเพชร์แล้วนั้น ข้าพเจ้าเลือกหาใครไม่ได้ ที่จะมีอัฌชาสัยดีดังท่านกล่าวมานั้น จึงได้ปรึกษาและขอความเห็นกรมหลวงวงษาธิราชสนิท เพราะเธอคุ้นเคยเมืองเหนือและราษฎรแถบนั้นดี ทั้งรู้จักข้าราชการฝ่ายเหนือดีด้วย

(พระยรมนามาภิธัย)

ฉบับที่ ๒๙

พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ ไม่มีนามผู้รับ แต่เข้าใจว่าพระราชทานไปยัง มิสเตอร ทอมาส ยอช นอกส์ กงสุลอังกฤษประจำณกรุงเทพ ฯ

ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ แปล

เลขที่ ๒๒๙

พระราชลัญจกรพระราชโองการเล็กน้ำเงิน

ในพระบรมมหาราชวัง

วันที่ ๙ กันยายน ค.ศ. ๑๘๖๖ (พ.ศ. ๒๔๐๙)

ข้าพเจ้าได้รับห่อซึ่งท่านสลักหลังส่งมายังข้าพเจ้า จากขุนอักษรสมบัติเสมียนตรา มีจดหมายของท่านเขียนที่สถานกงสุลอังกฤษเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๘๖๖ ไม่มีวัน แลจดหมายของหมอแคมป์เบ็ลฉบับหนึ่ง กับสมุดว่าด้วยลัทธิต่าง ๆ ชื่อว่า แอนโธรโปโลยิกัลรีวิว เล่มหนึ่ง ข้าพเจ้าขอขอบใจท่านที่ส่งหนังสือเหล่านี้มาให้

ข้าพเจ้าจะเรียบเรียงตอนท้ายแห่งลำดับจำนวน แลพระนามพระราชโอรสธิดาของสมเด็จพระบรมชนกนาถของข้าพเจ้าเสียให้สำเร็จตลอด

จะลงเวลาประสูติทุกพระองค์ แลพระองค์ที่สิ้นพระชนม์แล้วนั้นก็จะลงเวลาสิ้นพระชนม์ด้วย รายการเหล่านั้นจะเก็บให้ถูกต้องตามที่จะทรายได้จากพระเจ้าพี่นางของข้าพเจ้า ๒ พระองค์ที่ยังดำรงพระชนม์อยู่ในเวลานี้ พระเจ้าพี่นาง ๒ พระองค์นั้น ถึงพระชนมพรรษาถึง ๗๖ แล ๗๔ แล้ว ก็ยังทรงพระปัญญาดีอยู่ แลข้าพเจ้าเองก็จำได้บ้าง แต่การอันนี้คงจะเนิ่นช้าไปบ้าง เพราะจะต้องแปลงวัน (จันทรคติ เปนสุริยคติ) แลเขียนพระนามให้ถูกต้องตามวิธีเขียนอักษรโรมัน คงจะส่ง (ให้ท่าน) ได้ภายหลังที่เรือเข้าพระยาออกเที่ยวนี้ เพราะกำหนดเรือจะออกในชั่วโมงนี้ชั่วโมงหน้าอยู่แล้ว

(พระยรมนามาภิธัย) ส.พ.ป.ม. มงกุฎ ป.ร.ส.

วันที่ ๕๕๘๖ ในรัชกาลปรัตยุบัน

อักษรพระนามย่อน้ำเงิน

(หมายเหตุ. พระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์นั้น คือ พระองค์เจ้าย่สุ่นพระชนมายุในปีนั้น ๗๖ ปี พระองค์เจ้าปกพระชนมายุในปีนั้น ๗๔ ปี นอกจากนั้นยังมีพระเจ้าพี่นางเธออีกพระองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าอินทนิลในปีนั้นพระชนมายุ ๕๒ ปี)

ฉบับที่ ๒๗

พระราชหัตถเลขาถึงนายพุ่ม ขุนสมุทโคจร

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐

จดหมายมายังนายพุ่ม ขุนสมุทโคจร(๑) ให้รู้ ข้าพิเคราะห์ดูคนที่ไปกรุงปารีศจากกรุงเทพ ฯ ครั้งนี้ แลคนที่ปารีศซึ่งเปนฝักฝ่ายข้างสยาม ดูก็เปนพวกเปนเหล่าไปไม่ใคร่กลมเกลียวกัน ว่ามาแล้วก็อย่าปากบอนบอกข้างโน้นข้างนี้ ว่าข้าว่ามาอย่างนี้อย่างนั้น จะก่อเหตุให้เขาขัดเคืองกันให้เขาเสียใจไม่ต้องการ เปนแต่เอาใจเล้าโลมไว้เถิด กับตันดานิเยนวินเซอ(๒) ยอกเข้ามาสรเสริญนายพุ่ม ขุนสมุทโคจรนายน้อย ขุนชำนาญ หมื่นวิจิตรกับตัวเองว่าเข้าพวกกลมเกลียวกัน แลว่าไทยสามคนนี้ดีไม่มีที่ติเตียนอะไร แต่ว่าหากินยากอัตคัดย่นออดแอดไป แลข้างฝรั่งเสศก็สรเสริญพระสยามธุรานุรักษ์(๓) ว่ากล้าหารเข้าไหนเข้าได้เพดทูลแลร่ำเรียนเสนาบดีได้ แลใจดีคิดอ่านให้เปนคุณข้างไทย ไม่มีใครเสมอทั้งกรุงปารีศ จะหาคนอื่นให้ดีไป

---

(๑) ในรัชกาลที่ ๕ ได้เปนเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ครั้งนั้นไปกับพระยาสุรวงษไวยวัฒน์ราชทูต

(๒) พ่อค้าฝรั่งเสศที่ตั้งห้างวินเซอในกรุงเทพ ฯ

(๓) พระสยามธุรานุรักษ์ (เครซาน) เปนกงซุลสยามที่ปารีส

กว่าไม่มี แต่พระยาสุรวงษ์นั้นกับตันดานิเยนกล่าวโทษว่า ตัวไปให้ใช้สอยเพราะตัวเปนล่ามพนักงานก็ไม่ใช้สอยว่าไม่ต้องการ เชื่อถือแต่ยาดหลวงลุวิศ(๑) เรียกยาดหลวงลุวิศเข้าไปปฤกษาในห้องตัวเข้าไปด้วยก็ไล่เสีย ฝ่ายขุนรัตนานุจิตรนายห้างช่างทองนั้น ก็ยอกยกความชอบตัวมาว่าตัวช่วยเดินเหิน วิ่งเต้นมาก เขาเห็นแก่ตัวเขาจึงรับทูตสยามเพราะตัวได้ช่วย ครูแตรที่ไปจากกรุงเทพ ฯ ก็เข้าพวกขุนรัตนานุจิตรยอกมาที่คุณศรีสุริยวงษ์ ว่าขุนรัตนานุจิตรไปข่ว่า ถ้าไม่รับทูตสยาม ๆ ก็จะไปเมืองอังกฤษ เขาก็จะเอาอำนาจอังกฤษมาถึงเถียงจะต้องลำยากมากไป แลว่าพระสยามธรานรักษ์ เปนแต่คนต้องรู้ต้องถอดเก่า นอกเสศนอกเลยสิ้นคิดแล้วจึงมาประจบเปนกงสุลไทย เข้าไหนไม่ได้ไม่มีใครเขาพูดด้วย ฝ่ายพระสยามธุรานุรักษ์ก็ยกความชอบตัวแลมองติคนี(๒) แลยาดหลวงลุวิศว่า ได้ช่วยขวนขวายเขียนหนังสือโต้แย้งมินิศเตอเปนอันมาก ส่งฉบับเข้ามา จนหนังสือที่มินิศเตอนัดให้ตัวไปหาก็ส่งมาเปนสำคัญ แลวันเมื่อแอมเปรอเสด็จออกพวกทูตสยาม วัน ๑ ๗ ๖ ค่ำ ก็ส่งข่าวมาทางแตเลแกรบถึงบ่อนต์เดอคอลเกาะลังกา วัน ๕ ๑๓ ๗ ๖ ค่ำ พวกที่ปอนต์เดอคอลเขียนหนังสือยอกมาถึงเมืองสิงคโปร์ ถึงกรุงเทพ ฯ วัน ๔ ๖ ๗ ๗ ค่ำ แต่ขุนรัตนานุจิตรนั้นพระสยามธุรานุรักษ์ไม่ออกชื่อเลย เกลี้ยก ๆ มานานแล้วจะกดขุนรัตนา

---

(๑) เปนล่ามไปจากกรุงเทพ ฯ

(๒) เคยเปนราชทูตฝรั่งเสศเข้ามาทำหนังสือสัญญา

นุจิตรให้อยู่ในอำนาจ ข้างขุนรัตนานุจิตรก็ไม่ยอม พอใจจะพึ่งจาก
ข้าเองที่เดียวฤๅมาพึ่งจากกงสุลไทยที่สิงคโปร์ข้าง แยก ๆ กันอยู่แต่
เดิมมาแล้ว

ฝ่ายพระยาสุรวงษ์บอกกล่าวมาก็สรเสริญแต่มองติคนิกับยาดหลวง
ลุวิศ พระสยามธุรานุรักษ์ติว่าพูดเจรจาอะไรพึ่งเปนเสียงหิบฝ่ายไป แต่
พวกไทยที่ไปอยู่นั้น พระยาสุรวงษ์บ่นอยู่ว่าเปลืองเงินเปล่า ๆ จะให้กลับ
มาเสีย ขุนรัตนานุจิตรแลครูแตรพระยาสุรวงษ์ไม่ออกชื่อเลย ถึง
จำนวนที่จะเข้าเผ้าก็ไม่ได้เอาครูแตรเข้าด้วย แต่หนังสือถึงนายพุ่ม
ก็เห็นว่าจะไปถึงต่อเดือน ๘ กลางเดือนล่วงไปแล้ว ทูตที่ไปได้การก็ดี
ไม่ได้ก็ดี เขาก็จะกลับมาแล้ว ว่ากล่าวเอาใจเกลี่ยไกล่เล้าโลมแก่
พระสยามธุรานุรักษ์ ขุนรัตนานุจิตร ยาดหลวงลุวิศแลกับตันดานิเยน
วินเซอไว้ให้ดี ๆ อย่าให้เขาเสียใจแก่ข้าอย่าให้เขาโกรธข้า การทูตนั้น
ตลอดจนได้เผ้าแอมเปรอถวายพระราชสาส์นได้ดังนี้ข้าก็เปนสบายใจอยู่
แล้ว การจะได้ดังประสงค์ฤๅไม่ได้ดังประสงค์ก็สุดแต่ปัญญาแอมเปรอ
ถ้าแอมเปรอจะว่าผิด ๆ ไปโกง ๆ ไป ข้าเข้าใจว่าความอายไม่ตกอยู่
แก่ข้า จะต้องตกอยู่แก่แอมเปรอเอง เพราะเมืองเราเปนเมืองน้อย
จะรู้ที่ทำอย่างไร แต่การที่ทูตไปว่ากะไรก็เซงแซ่มีฉาวแล้ว ใคร ๆ
เขาก็รู้ทูที่ความคิดเดิมของมินิศเตอจะทำตามกงสุลออยาเรตยุยง ว่า
อย่าให้รับทูตสยามเพราะไปผิดธรรมเนียมไม่ได้บอกล่วงน่าไปขอให้ยอม
รับก่อน ให้ทำเฉยเสีย ก็ความคิดนี้เปนการสู้โกง ๆ นอกเรื่อง

เหนจะถูกนินทามากเข้าจึงกลับใจรับ ฝ่ายท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่กรุงเทพ ฯ ท่านวิตกนัก ว่ากรุงฝรั่งเสศจะให้ผู้รับสั่งเข้ามาเจรจาความ กลัวกงสุลออยาเรตจะเข้าให้ท้ายถือหางทำว่นไป ข่าวกับตันดานิเยนวินเซอว่าได้ยินคนพูดกันว่า คอเวอนแมนฝรั่งเสศจะมาเรียกตัวกงสุลออยาเรตให้กลับไปก่อนสิ้นเดือนออคัสต์ เพราะข้ารู้ว่ากงสุลออยาเรตมาทำการเกิน ลางคนว่ากงสุลออยาเรตจะกลับไปเพราะเจบตา ความนี้ถึงที่กรุงเทพ ฯ ก็ได้ยินว่ากงสุลออยาเรตว่าจะกลับไปในเดือนออคัสต์เหมือนกัน แต่เดี๋ยวนี้ข้ากลัวกงสุลออยาเรตจะอยู่ที่นี่ที่เดียวจะไม่ได้ไปถึงมิทูตมาก็จะพูดอะไรไม่ได้ จะไม่ได้เหนไม่ได้ยินเลย ข้ากลัวการจะเปนอย่างนี้ไป ผิดถูกไม่รู้ เพราะชตาเมืองไทยเปนอย่างนี้ คนต่างประเทศใครดเกะกะนัก (มักได้มาเปนกงซล) ก็เปนอย่างนี้มาหลายคนแล้ว อย่าทำให้ข้างโน้นข้างนี้เปนถ้อยเปนความยุ่งยิ่งไป

จดหมายมาณวัน ๑ ๑๐ ๗ ค่ำ ปีเถาะนพศก

ฉบับที่ ๓๐

พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังสมเด็จเจ้าพ้ามหามาลา

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐

จดหมายมายังพ่อกลาง เจ้าพ้ามหามาลาให้ทราบ หนังสือยอกเข้าไปสองฉบับลงวัน ๕ ๆ ๗ ค่ำ ฉบับหนึ่ง ได้รับเมื่อวัน ๓ ๆ ๗ ค่ำ อีกฉบับหนึ่งลงวัน ๒ ๆ ๗ ค่ำ ได้รับเมื่อวัน ๖ ๗/๘ ค่ำ ความได้อ่านทรายแล้ว ก็การตามช้างสำคัญในน่าอย่างนี้ ก็เหมือนกับลงงมปลาใต้น้ำลึก ข่าวเช่นนี้ก็มีมาแต่ก่อนหลายครั้ง เมื่อติดตามเข้าก็หายไปหายไป มิความที่ตามได้จริงก็ครั้งหนึ่งคราวเดียว เมื่อยชวดฉศก ๑๕ พ่อให้อดไม่ได้ ได้ข่าวเมื่อใดก็ต้องคิดติดตามไปด้วย เข้าใจว่าดีกว่านิ่งอยู่

ที่อาการกรมมเหศวรนั้น ฉันลงเหนว่ารากโรคอย่างเดียวกันกับวังน่าแลกรมวิศณุนารถ ด้วยอาการ ๙ สฐาน แลอาการที่เปนอย่างไร ๆ ก็ภอจะคิดแก้ไข แต่อาการที่จับหัวใจคนไข้ให้เปนเหมือนกันนั้นเปนเหลือสติปัญญา ถึงคิดให้ดี ๆ ก็เปนร้าย ถึงคิดให้ง่าย ๆ ก็ว่ายาก ต้นโรคของท่านทั้งสามนี้ยังเกิดมาแต่ที่รังเกียจยาถ่ายยาบ้ดนั้นเปนพื้น วังน่านั้นสมเดจพระศริสุริเยนทรามาตายแลแม่ปราง(๑)ยังอยู่ ก็เปนผู้ขู่ผู้เข็ญขืนให้กินยาทุเลายาถ่าย ตั้งแต่แม่ปรางตายแล้วมาก็ไม่ได้ใช้

---

(๑) เข้าใจว่าเจ้าจอมมารดาปราง กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

ยาทุเลาเลยจนเวลาโรค ถึงเมื่อประชวรก็ใช้ยาขับค่อน ๆ แต่สมอกับเกลือ ถึงท่านทั้งสองนี้ก็เหมือนกัน ตามใจตัวคิดจะนำชีวิตรไปด้วย ไม่ใช้ยาขับยาถ่ายเลย แต่เมื่อมารดายังอยู่เจียไข้ลง เขาก็ไปขอขิน กรอกให้กินยาขับยาถ่ายจนได้ ตั้งแต่มารดาไม่มีมาแล้วก็เลิกยาขับยาถ่ายทีเดียวว่าไม่ชอบ ฉันเองก็ดี แพทยหมอทั้งปวงก็ดี เหนว่าโรคนี้ถ้าได้ขับได้ถ่ายบ้าง ถึงจะไม่หายก็จะชักยาวไปให้มีช่องได้แก้ไข แต่ผู้ไข้ไม่เข้าใจดังนี้ ลงเหนเสียว่าผู้ที่คิดขับคิดถ่ายไม่ถูกเปนคนเสียจริตไปหมด ฉันได้ขินให้กินยาขับเวลาหนึ่ง จับถ้วยเข้าไปกรอกปากเองยาขับนั้นก็ขับเอาเสมหะออกมามาก อุจจาระก็ดีขึ้น อาหารก็ได้มากขึ้น แต่ตัวเธอไม่นับถือก็บอกอาการไปต่าง ๆ ไม่ยอมให้ใช้ยาขับต่อไป เดียวนี้ที่โรคร้ายมีมาก็ไม่คิดจะสู้ หมอหลวงเธอก็สงไสยว่าจะประจบฉันเอง ตัวฉันเองเธอก็ว่าเสียจริตคิดผิด ๆ ไป เปนแต่เที่ยวหาผู้ที่จะแก้ไขด้วยยาหอมชื่นใจ ฤๅเปนอะไรขึ้นมาก็แก้แต่สิ่งนั้นไป ไม่เปนอื้ไม่เปนอันไม่เปนเรื่องไม่เปนราวลง จะข่มขี่เหมือนอย่างเดก ๆ ไม่รู้เดียงสาก็ไม่ได้

มนุศโลกย์นี้ตามที่ปรากฎ ผู้ใหญ่ครองผู้น้อย ฤๅคนเปนอันมากครองคนผู้เดียว ฤๅคนฉลาดครองคนโง่ตามที่เหน ๆ กันอยู่ แต่เมื่อพิเคราะห์ไปกลัวจะมีผู้ครองเบื้องบน ที่คนไม่ได้เหนด้วยตาไม่ได้ยินด้วยหู จะเปนผู้บันดานอีกชั้นหนึ่ง ให้น้ำใจคนคิดผิด ๆ ไปฤๅให้โรคไภยบังเกิดมี เมื่อคนเปนที่รังเกียจของคนเปนอันมากอยู่อย่างไร ก็เปนที่กิดขวางน้ำใจคนอยู่ด้วยประการนั้น

กรมมเหศวรนี้ โดยปรกติตัวก็ดีอกไม่สู้กะไรนัก เป่นแต่เกียจคร้านบ้าง แต่ลูกเต้าไม่มีความเพียรแย่งชิงเอาไว้ ปล่อยให้คนพาลมันแย่งเอาไปได้เป่นของมัน ไว้เป่นที่อ้างอิงพึ่งชื่อพอกิดขวางน้ำใจคนเป่นอันมาก เป่นที่กลัวจะลุกลามไปผิด ๆ จังไรมันจึงลามมากินเจ้าของชื่อกระมัง ข้ากำเริบนักก็ทำจังไรให้เจ้า ย่าวกำเริบนักก็ทำจังไรให้นาย ลูกกำเริบนักก็ทำจังไรให้พ่อ แต่ลางทีพ่อแขงแรงอยู่ไม่ทอดอาไลยในการที่จะชิงลูกไว้ ไม่ให้คนพาลแย่งไป จังไรกินพ่อไม่ได้ก็กินตัวลูกเองก็มีบ้าง ไม่ตายก็คางเหลือง ฉันคิด ๆ ไปก็ต้องทอดใจเป่นอุเบกขา เมื่อครั้งกรมมเหศวรทำบ้านใหม่ฉลองบ้าน คนไปมาเยี่ยมเยียนก็พูดว่าอุส่าห์ทำบ้านเรือนให้งามดีครั้งนี้ ก็ด้วยคิดว่ามีน้องเล็ก ๆ อย่มากจะทำไว้ให้น้องต่อไป ผู้ที่ไปได้ยินมาเขาเล่าให้ฉันฟัง ฉันจึงคิดว่าชรอยกรมมเหศวรจะสงไสยฉันแล้ว ว่าถ้าตัวเธอไม่มีลงก่อนฉันเหนจะตัดสินว่าบ้านโตใหญ่จะไม่ให้ได้แก่ลูกของเธอ เหนฉันจะให้ลูกฉันไปอยู่ ฉันจึงได้ไปว่าให้สัญญากรมมเหศวร ว่าถ้าชีวิตรฉันยังอยู่ที่หลังเธอก็จะไม่เอาบ้านเอาเรือนของเธอให้ลูกฉัน กรมมเหศวรว่าอยู่ทางโน้นตัวคนเดียว จะใคร่ได้น้องไปอยู่เพื่อนบ้าง ฉันก็ก่นว่าลูกฉันเล็ก ๆ กลัวลูกกรมมเหศวรจะถอง ถ้ากรมมเหศวรมีตัวอยู่ยอมได้ ถ้าไม่มีตัวยอมไม่ได้ ก็บ้านช่องเล็กก็ดี ใหญ่ก็ดี บุตรที่บิดารักก็ดี ไม่รักก็ดี ควรจะได้รักษาต่อไป บุตรที่บิดารักก็ดีไม่รักก็ดี ถ้าเป่นที่สิงสู่คนพาลนัก จะถือว่าบุตรก็ดีว่าหลานก็ดีจะถือไปไม่ได้ จะทำให้

แผ่นดินร้อนจังไรจะกินถึงยิดาถึงปู่ ใครเหลือลามนักถึงพ่อรักก็ไม่ควร
จะให้อยู่เปนเจ้าของบ้าน ควรจะต้องไปอยู่บ้านเดียวกับหลานพ่อกลาง(๑)
ว่ามาทั้งนี้ เพราะกรมมเหศวรว่าฉันเปนบ้าก็ย่นข้าไป พ่อกลางจะว่า
ด้วยก็ตามประการหนึ่งเมื่อว่าฉันเสียจริตก็ดีอยู่ ถึงเสียจริตก็ได้เปน
เหมือนเจ้าภาพได้เผาศพท่านจริตดีมาหลายท่านแล้ว ท่านที่รวังตัว
เลือกหยูกเลือกยาหามดหาหมอมาแวดล้อมอยู่รอบด้านใช้ยาหลายขนาน
(หมดในต้นฉบับเท่านี้ จึงสงไสยว่าจะเปนแต่ทรงร่าง มิได้มิไป)

---

(๑) เห็นจะทรงหมายถึงหม่อมเจ้าเนตรในเจ้าฟ้าอาภรณ์ เปน
คนร้ายโดยวิไสยต้องติดคุกอยู่จนสิ้นรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้
พระราชทานโทษครั้งหนึ่งเมื่อแก่ชราแล้ว ออกมาอยู่ได้ไม่ช้าก็กลับ
ประพฤติเปนผู้ร้าย ต้องกลับมาติดคุกอิก

ฉบับที่ ๓๑

พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ

จดหมายมายังกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศให้ทราบ ข้า ๆ กับพวกที่มาด้วยกัน ออกจากกรุงเทพ ฯ วัน ๕ ๆ ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง ๖ มาถึงวัดชุมพลนิกายาราม บางปอินเวลาบ่าย ๓ โมง แวะขึ้นทำบุญที่วัดนั้นอยู่ชั่วโมงหนึ่ง ออกเรือจากวัดนั้นเรือไปขัดตื้นอยู่เล็กน้อยที่ตรงปากคลองตะเคียน แล้วไปถึงวังจันทรเกษมเวลาเย็นจวนย่ำค่ำ แผ่นดินแขวงกรุงเก่าเปนดีเพื่อจะปลูกต้นมะม่วง ต้นมะม่วงปลูกใหม่ ๆ ที่วังจันทรเกษมเพียง ๒—๓ ปีเท่านั้นมีผลมากรอบไป ได้เก็บส่งลงมาจงรับเอาแจกเจ้านายข้างน่าข้างในวังหลวงวังน่า ได้จดหมายมาในนี้ด้วยแล้ว.

อนึ่งที่กรมท่ากลางนั้น ท่านกรมท่าก็ไม่อยู่พระยาพิพัฒโกษาก็ไม่เหนตัว ได้ยินว่าขึ้นไปชำระความอยู่ที่เมืองนนทบุรี อยู่แต่เสมียนตราก็เลอะเทอะนัก จงสั่งให้ไปตามตัวพระยาพิพัฒโกษามาอยู่รวังราชการ ให้พระยาวิสูตรโกษาสมทบช่วยกันด้วย แต่เชื่อนักก็ไม่ได้พานจะพูดเสียงดังไป เพราะพูดออกมาเบา ๆ ก็ไม่ได้ยินเอง อย่าว่าแต่คนอื่นจะพูดเลย หลวงวิเศศพจนการค่อยยังชั่วอยู่ เอาตัวมากำชับให้ฟังการต่าง ๆ ข้างชาวต่างประเทศ จะมีเหตุอย่างไรอย่าให้มันขู่ได้.

อนึ่งการศาลต่างประเทศก็จงกำชับหม่อมราโชทัยให้ว่ากล่าวให้ดี อนึ่งการข้างกรมท่าก็ได้ตั้งพระดิษฐการภักดีขึ้นในที่พระศิลาการวิจารณ์ กำชับให้เขาไปเอาใจใส่ด้วย แต่เปนคนใหม่ยังไม่สู้เข้าใจอไรนัก ให้ช่วยกันกับพระยาพิพัฒโกษา เพราะเขานั้นเมื่อครั้งในแผ่นดินพระยาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ข้า ๆ ก็เคยใช้สอยอยู่ด้วยกันกับพระยาพิพัฒโกษา.

อนึ่งจงบอกกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพว่าให้เอาใจใส่ ใครเจบใครไข้อไร หมอวังหลวงวังน่าก็มี ให้เกณฑ์ไปรักษาให้ดี ให้ค่อยตายน้อย ๆ เข้า หาไม่ก็ต้องลั่นน่าเพลิงเผาบ่อย ๆ นัก.

๙๘

ฉบับที่ ๓๒

พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาภูธราภัย

จดหมายมายังเจ้าพระยาภูธราภัย ฯ พณ ฯ สมุหนายก ให้ทราบ. ด้วยพระราชพิธีจรดพระนังคัลจวนจะถึงแล้ว ข้า ฯ ขออวยไชยให้พรยอมอนุญาตมา ให้ท่านมีโชคไชย จัดขบวนแห่ออกไปแรกนาขวัญณวัน ๒ ๗ ๖ ค่ำ ขอให้ระดูดินฟ้าเปนไปด้วยดีสมควรเปนคุณแก่ต้นเข้าในนาตลอดชั่วพระราชอาณาเขตรนี้เถิด ขอให้บังเกิดผลเปนมงคลคุณอุดหนุนความศุขสวัสดิแก่อาณาประชาราษฎรทั้งปวงเถิด จงสั่งการแก่พระยาบำเรอภักดิ์แลเจ้าพนักงานทั้งปวงให้จัดการตามเคย ให้พร้อมอย่าให้ขาดได้ แต่ที่ท้องสนามนั้นกรมวังมักหลงสั่งให้มีหนังมีดอกไม้เพลิง ที่ถูกแท้นั้นในการพิธีไม่มี มีแต่ในการฉลองพระน่าระดูแล้งดอก ในการพิธีมีแต่ตั้งเตียงพระมณฑลสวดมนต์เลี้ยงพระสงฆ์ ที่กรุงเก่าฝนตกสามครั้ง วัน ๗ ฯ ๕ ค่ำครั้งหนึ่ง วัน ๔ ฯ ๕ ค่ำครั้งหนึ่ง เปนเม็ดฝนตกนั้นก็น้อย แต่ฟ้าร้องดังนักพานจะกล้า.

วัน ๔ ฯ ๕ ค่ำ เวลาย่ำค่ำมีผีพุ่งใต้ใหญ่โตศรีสว่างเหมือนดอกไม้เทียร พุ่งฉูดมาแต่ทิศพายัพแล่นไปทิศอาคเณย์ มีหางยาวไม่มีประกาย ดวงผีพุ่งใต้นั้นไปทิศอาคเณย์ก็แตกกระจายเปนสองดวงสามดวงเลื่อนหายไปบนฟ้า แต่ทางหางนั้นจับเมฆเรืองเหนอยู่ในตำบล

หนึ่ง ยาวสัก ๓๐ องสา พูดด้วยเรื่องน้ำต้องนับด้วยองสา คือตั้งแต่เหนสุดน้ำข้างตวันตกกับตวันออกฤๅทิศอื่น ๆ ที่ตรงกัน แบ่งออก ๑๘๐ ส่วน ส่วนเหล่านี้เรียกว่าองสา หางเปนทางเรื่องอย่นั้นเหนอย่บนน้ำ ประมาณ ๖—๗ นาทีฤๅประมาณยาตรานาฬิกาหนึ่งเสศ จึงอันตรธานหายไป คนเปนอันมากได้ดูได้เหนพร้อมกัน

จัดการไปเฉิด จะขออยู่จับช้างวันหนึ่งสองวัน แล้วกลับไปให้ทันการพระราชพิธีเวลาสวดมนต์

ฉบับที่ ๓๓

พระราชหัตถเลขา ถึง หม่อมน้อยใหญ่ หม่อมน้อยเล็ก เจ้าพระยานคร พระยาวิชิตสรไกร พระเสน่หามนตรี ที่เมืองนครศรีธรรมราช

ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๐๗

จดหมายมายังหม่อมน้อย ใหญ่/เล็ก เจ้าพระยานคร พระยาวิชิตสรไกร พระเสน่หามนตรี[๑] ให้ทราบ ว่าแต่ก่อนข้าพเจ้าได้ให้กรมพระกระลาโหม มีท้องตราไปถึงท่าน ว่ากรมหมื่นยวรรังสี จะเสด็จออกไปกับพระสงฆ์ ทรงนมัสการพระมหาเจดีย์ณเมืองนครศรีธรรมราช ข้าพเจ้าแน่ใจว่าท้องตรานั้นจะถึงท่านแล้ว ได้ให้จัดเรือกลไฟออกมาเมื่อกรมหมื่นยวรรังสีกับพระสงฆ์ท่านเสด็จมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช

---

(๑) หม่อมน้อยใหญ่ คือเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ พระองค์เฉลิมวงศในรัชกาลที่ ๓ หม่อมน้อยเล็ก คือเจ้าจอมน้อยเล็ก น้องของเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ เจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ทั้ง ๓ คนนี้เปนธิดาแลบุตรภรรยาหลวงเจ้าพระยานครน้อย

พระยาวิชิตสรไกร (กล่อม) บุตรเจ้าพระยานครน้อยคนเมือง

พระเสน่หามนตรี (หนูพร้อม) บุตรเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ต่อมาได้เปนพระยานคร แล้วเลื่อนเปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ในรัชกาลที่ ๕

แล้ว ขอท่านได้เห็นแก่พระสาสนา แลข้าพเจ้าด้วย จงได้รับเสดจ
ท่านไปจัดให้ประทับอยู่ณที่อันสมควร แล้วนำไปวัดพระมหาธาตุ ได้
ทรงนมัสการพระมหาเจดีย์แล้วส่งเสด็จท่านให้ได้กลับมาโดยเร็ว เพราะ
ในกรุงเทพ ฯ เปนคราวขบวชนาคหลวง จะรอช้าอยู่จะกลับมาไม่ทันเวลา
อนึ่งในกรุงเทพ ฯ นี้ ได้นางพระยาช้างเผือกเอกอย่างดีช้างหนึ่ง
จะได้สมโภชที่พะเนียดกรุงเก่าในข้างแรมเดือนแปด ณวัน ๒ ๗ ๑๔ ๘ ค่ำ
จะได้รับลงแพล่องลงมาสมโภชณกรุงเทพ ฯ ในข้างขึ้นเดือนเก้า นาง
พระยาช้างพังเผือกนั้น กรมหมื่นบวรรังสีได้ทอดพระเนตรประจักษ์แล้ว
ทุกประการ ที่พระองค์เจ้าบ่ทมราชพระอาการคงอยู่อย่างเดิมไม่คลายขึ้น
ไม่หนักไป (หมดในต้นฉบับเท่านี้ จึงสงไสยว่าจะเปนแต่ทรงร่างมิได้มิไป)

ฉบับที่ ๓๔

พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นอมรมนตรี

กราบทูลมายัง กรมอมรมนตรี ให้ทราบ เรื่องโต๊ะเงินที่รับสั่งนั้น ความสัตยความจริงกระหม่อมฉันไม่ได้ทรายด้วยเลยแต่ต้นจนปลาย เมื่อกรมขุนอิเขศบวรประชวร กระหม่อมฉันได้ให้ท้าวสมศักดิ์ไปเยี่ยมประชวรเนือง ๆ ท้าวสมศักดิกลับมาเล่าให้ฟังว่ากไรก็จำไม่ได้ เปนแต่ฝากลูกฝากเต้าท่านไป ฤาว่ากไรบ้างก็ลืมไปเสียแล้ว จำได้แต่วันกระหม่อมฉันไปเยี่ยมประชวรเวลาหนึ่ง ท่านสั่งความสองข้อ ข้อหนึ่งว่าวัดที่ทำค้างอยู่ที่หลังวังนั้น ทั้งที่วัดแลของทำค้าง ยกให้เปนของกระหม่อมฉัน[๑] กับสั่งว่าเงินของท่านค้างอยู่ที่พระองค์เจ้าดารา ๒๐๐ ชั่งเสศ ให้กระหม่อมฉันไปทวงเอามาทำวัด กับอีกข้อหนึ่งว่าพานหมากเสวยเครื่องยศนั้นเปนเครื่องเดิมของกรมพระราชวัง ฯ แต่ครั้งยังเปนกรมหลวงเสนานุรักษ์อยู่ พระราชทานให้เปนรางวัลแก่กรมขุนอิเขศบวร เมื่อครั้งไฟไหม้สำเพ็งเสด็จไปดับเพลิง ก็เครื่องพานสำรับนี้ขอเสียอย่าให้กระหม่อมฉันให้เจ้าอื่นนายอื่นไป ให้เอาไว้ใช้เปนเครื่องต้นข้างใน เปนที่รฦกถึงพระเดชพระคุณกรมพระราชวัง ฯ สิ้นไปเถิดถึงพระสุพรรณศรีสำหรับกับเครื่องนั้นก็ตกอยู่ที่กระหม่อมฉันแล้ว เพราะ

---

(๑) คือวัดวงศมูลวิหาร

กระหม่อมฉันได้ให้ท่านทอดพระเนตรครั้งหนึ่ง แลท่านรับสั่งอื่นไปอีกหลายคำ แต่ท่านทรงพระกรรแสงมาก กระหม่อมฉันพึ่งไม่ถนัดไม่สู้เข้าใจ ได้ความบ้าง แต่เรื่องลูกเรื่องเต้าสังเกตก็ไม่ได้ถนัดนัก แต่ในเร็ว ๆ นี้ได้ยินพนักงานข้างในบอกแก่กระหม่อมฉัน เมื่อเวลาจัดของเลี้ยงเจ้านายเมื่อไปทำบุญวัดบวรนิเวศล่วงมาแล้วเร็ว ๆ ว่าโต๊ะเงินของกรมขุนอิเขศรบวรถวายเปนหลวงไว้มีอยู่ ๕ คู่ ได้ไปชำระเรียกมาไว้ใช้ราชการแล้ว แต่กระหม่อมฉันสาละวนขวักไขว่ด้วยการงานต่าง ๆ อยู่เปนแต่ได้ยินแว่ว ๆ หาได้ซักไซ้ไต่ถามไม่ ครั้นรับสั่งขึ้นวันนี้จะกราบทูลไปก็ไม่ถนัด เพราะได้ยินแต่แว่ว ๆ ไม่ได้สังเกตไม่ได้ซักไซ้ไต่ถาม ถ้อยความที่ได้ยินได้ฟังนั้นก็มากกว่ามาก ถ้าไม่มีใครกะโตกกะตากก็หาได้ทำไว้ในใจไม่ ความสัตยความจริงเรื่องนี้ กระหม่อมฉันไม่ทราบด้วย จ่าติกระหม่อมฉันไม่ได้ใช้ไปจริง ๆ กระหม่อมฉันก็เปนผู้มีเคารพยต่อเจ้านายพี่น้อง โดยถ้าจะมีความต้องการก็คงจะเขียนหนังสือไปว่า หรือจะใช้ผู้มียันดาศักดิสมควรให้ไปว่า เหมือนอย่างกระหม่อมฉันจะไปเฝ้าครั้งนี้ ก็ได้สั่งให้เจ้ายุคนธรไปกราบทูล ไม่ได้ใช้ให้โขลนไปกราบทูล ครั้นได้ฟังรับสั่งวันนี้จะกราบทูลก็ยังหาถนัดไม่เพราะไม่ทราบต้นสายปลายเหตุอะไรเลย ครั้นกลับมาไล่เลียงไต่ถามได้ความท้าวสมศักดิว่ายืนยัน ว่าเมื่อไปเยี่ยมประชวรกรมขนอิเขศรยวรนั้น กรมขุนอิเขศรยวรรับสั่งแก่ท้าวสมศักดิว่าโต๊ะเงินมีอยู่ ๑๐ ฝากไว้ที่พระองค์เจ้าพัน โต๊ะเงินทั้ง ๑๐ นั้น ถ้าท่านจะแจกหม่อมเจ้าบุตรชายหญิงของท่านก็จะไปนั่งกินโต๊ะเงินอยู่ที่ไหน ก็จะไปขายซื้อ

ปู่ย่าปู่ยำเสีย ท่านยอมโต๊ะเงินทั้ง ๑๐ นั้นให้เปนของสำหรับราชการหลวง ให้ท้าวสมศักดิไปทวงเอามาไว้ใช้ราชการเถิด แต่หม่อมเจ้าสามจันทร์กับน้องหม่อมเจ้าสามจันทร์สององค์นั้น ท่านฝากท้าวสมศักดิให้ทำนุบำรุงให้ทำราชการอยู่ในวัง ท้าวสมศักดิได้ฟังแล้วก็เปนแต่ฟังมา แลยินยันว่าได้บอกแก่กระหม่อมฉัน

อนึ่งท้าวสมศักดิยินยันด้วยเรื่องพานหมากเสวย ว่าต้องกับคำที่กระหม่อมฉันว่าได้ยินเองนั้นด้วย แต่ท้าวสมศักดิว่ากระหม่อมฉันอยู่ไม่ว่าอะไร ครั้งนี้เมื่อเวลาเรว ๆ หม่อมเจ้าสามจันทร์มาต่อว่าแก่ท้าวสมศักดิว่า โต๊ะกรมขุนธิเบศรบวร ๕ คู่สั่งไว้ให้ถวายเปนหลวง ไม่ใช่ฤา ทำไมจึงไม่เรียกมาใช้ราชการหลวง แลว่าโต๊ะเงินพวกนั้นในกรมมายืมไปคู่ขอน ก็หาคืนมาไว้ที่พระองค์เจ้าพันตามเดิมไม่ หม่อมเจ้าสามจันทร์ว่าในกรมก็ประชวรอยู่ เสด็จไปมาข้างโน้นข้างนี้ก็ไม่ได้ กลัวหม่อมเจ้าในกรมจะยักยอกเอาไปขายเสีย ท้าวสมศักดิกับพนักงานจึงคิดกันไปทวงได้โต๊ะมาแต่พระองค์เจ้าพัน ๓ คู่ขอนแล้วจึงให้จ่าตีมาทวงโต๊ะที่ว่าในกรมยืมมานั้นไปอีกคู่ขอน ตามคำให้การท้าวสมศักดิกับพนักงานดังนี้ เขาก็ให้การแต่พอชอบหูกระหม่อมฉัน การที่ไปพูดนั้นเหนจะร่วมคิดกันกับหม่อมเจ้าสามจันทร์ ว่ากล่าวกันไปอย่างไรนั้นและกระหม่อมฉันไม่ได้ทรายด้วย ไม่ได้ใช้ไปจริง ๆ เมื่อกรมขุนธิเบศรบวรสันพระชนม์ลงนั้น กระหม่อมฉันจะอยากได้สิ่งไรของท่านหามิได้เลย เมื่อท่านสันพระชนม์แล้วกระหม่อมฉันได้ถามหากา

กับพานสำรับหนึ่ง จะเปนทองหรือเงินไม่ทราย เปนผมือทำมาแต่เมืองจีนประหลาดอยู่จะใคร่ดู ด้วยนึกว่าถ้าเปนเครื่องทองคำ จะรับประทานซื้อไว้ ให้เงินไปแจกหม่อมเจ้าชายหม่อมเจ้าหญิงในท่าน ครั้นเมื่อท่านสิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์เจ้าหญิงกับหม่อมเจ้าสามจันทร์ขนเอาสิ่งของมาหลายสิ่ง มาให้กระหม่อมฉัน ๆ รับไว้แต่เครื่องยศ คือพานหมากเสวยสำรับนั้น กับสิ่งอื่นซึ่งเปนเครื่องยศ แลเปนสิ่งของที่กระหม่อมฉันได้ถวายท่านไป แต่พานกับกานั้น เหนเปนเครื่องก้าไหล่ชำรุดยับเยินแล้วไม่สู้ดี กระหม่อมฉันก็ไม่ได้ซื้อไว้กลับคืนไปกับของอื่น ๆ จะเปนอะไรบ้างก็จำไม่ได้

พานหมากเสวยนั้นเครื่องในที่ชำรดกระหม่อมฉันก็ได้ซ่อมแซมขึ้นพานนั้นเปนพาน ทองเปล่า กระหม่อมฉันก็ได้ ให้ไปแก้เปนพานลงยาเหมือนอย่างเครื่องต้น แล้วไว้กับพระสุพรรณศรีตามกรมขุนอิเศรบวรสั่ง แต่ใจกระหม่อมฉันคิดว่าเครื่องหมากเสวยสำรับนั้น ควรจะถวายในกรม แต่เพราะกรมขุนอิเศรบวรรับสั่งเสียเปนอันขาด ตรัสอ้อนวอนแล้วอ้อนวอนเล่าว่าอย่าให้เจ้านายอื่นไปเปนอันขาดทีเดียว ให้เก็บไว้เปนพระเกียรติยศกรมพระราชวัง กระหม่อมฉันก็ทำตาม ของเดียวนี้ก็ยังอยู่

แต่ซึ่งถาดล้างหน้านั้น อย่างไรกระหม่อมฉันก็จำไม่ได้ ได้ยินแต่พวกในวังพูดกันว่า พระองค์เจ้าหญิงว่าถาดนั้นพระองค์เจ้าหญิงได้เอามาให้กระหม่อมฉันแล้ว กระหม่อมฉันไม่รับไว้แล้วยกให้พระองค์เจ้าหญิง แต่ในกรมมาขอยืมไปแล้วไม่คืนให้ คำนี้พระองค์เจ้าหญิงจะได้ว่าจริงฤๅไม่จริงอย่างไรกระหม่อมฉันไม่ได้ยินเอง พระองค์เจ้าหญิง

เดียวนี้ถึงอยู่วังเดียวกับกระหม่อมฉัน ตั้งแต่เดือนสามมาจนบัดนี้ก็ไม่ได้พบกัน ก็แต่ซึ่งกระหม่อมฉันจะได้ไปตัดสินของในกรมขุนธิเบศรบวรว่าสิ่งนั้นให้ได้แก่ผู้นั้น สิ่งนี้ให้ได้แก่ผู้นี้ นั้นหามิได้เลย โต๊ะที่ไปเรียกมานั้น กระหม่อมฉันก็ไม่ได้ใช้ไป ไม่ได้ว่าอยากได้ จ่าตีไปกราบทูลดังรับสั่งนั้นโดยชื่อกระหม่อมฉัน จ่าตีมิความผิดอยู่ บัดนี้โต๊ะเงินทั้งสามนั้น กระหม่อมฉันขอรับประทานส่งคืนมาตามที่ซึ่งของอยู่แต่ก่อนอย่างไร ก่อนจ่าตีไปทวงมานั้น ก็ในทรัพย์สิ่งของ ๆ กรมขุนธิเบศรบวรนั้นกระหม่อมฉันเหนว่า ในกรมกับพระองค์เจ้าเสือแลพระองค์เจ้าหญิงกับหม่อมเจ้าในกรมขุนธิเบศรบวรทั้งชายแลหญิง ควรจะปรานีประนอมพร้อมจิตรกันแล้วแบ่งปันให้สมควรอย่าให้มีความขัดเคืองขุ่นข้องหมองหมางกันเพราะสิ่งของเล็ก ๆ น้อย ๆ นินทาคาระหากันต่าง ๆ ได้แล้วจะเปนดี

อนึ่งในกรมแลพระองค์เจ้าเสือพระองค์เจ้าหญิงก็มีพระยารมีเปนเจ้าใหญ่นายโตกว่าหม่อมเจ้าเล็กน้อย ทรงพระเจริญไวยไปมากพระชนมายุหลายสิบปีมาแล้ว หม่อมเจ้าในกรมขุนธิเบศรบวร อายุก็ยังอ่อนไม่มีที่พึ่งพาอาไศรย ถ้าสามพระองค์ทรงพระเมตตามาก ๆ ได้จะเปนดีไหน ๆ หม่อมเจ้าพวกนั้นก็มีมานะถือว่าทรัพย์สิ่งสินของกรมขุนธิเศรบวรเปนทรัพย์ของบิดา เปรียบความตามฝ่ายกระหม่อมฉันเหมือนพระราชทรัพย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กระหม่อมฉันก็ไม่ได้เอามาใช้เปนประโยชน์ของตัวแลบุตรภรรยาเลย เมื่อท่านจะเสด็จ

สวรรคตท่านทรงเขียนพิไนยกรรม์พระราชทรัพย์หมื่นชั่ง ให้จ่ายทำพระอารามที่ค้าง เหลือสามหมื่นชั่งถวายแก่พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ ทองคำร้อยชั่งให้แผ่ทำเปลวบิดพระอารามที่ค้าง เหลือนั้นก็ให้เปนของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ ก็ตัวกระหม่อมฉันเข้ามาเปนเจ้าแผ่นดินตามที่ท่านผู้รับสั่งมีชื่อในพิไนยกรรม์นั้น คือเจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาราชสุภาวดี ปฤกษากับเจ้านายขุนนาง เลือกผู้ที่เนื่องในพระราชวงศานุวงษ หนุ่มฤๅแก่ปานกลางเปนเจ้าแผ่นดินต่อไปเถิด ก็เพราะท่านทั้งสามนั้นเลือกกระหม่อมฉันเข้ามา จึงได้เปนเจ้าแผ่นดินอยู่ แต่เพราะรู้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านไม่ได้เลือกกระหม่อมฉันเฉพาะตัวโดยตรง ก็ไม่ว่าจะถือเอาพระราชทรัพย์ของท่านเปนมรฎกได้ ของทั้งปวงก็ยังคงเปนของกลางแผ่นดินอยู่หมด ได้จ่ายไปแต่รายของทำวัด ก็เจ้านายซึ่งเปนลูกเปนหลานของท่าน กระหม่อมฉันก็รับเลี้ยงเกื้อหนุนให้ปันสิ่งของต่าง ๆ แลเงินทองไปเปนอันมาก นอกจากเบี้ยหวัดเงินเดือนก็กว่าพันชั่งเศสแล้ว ความนี้เปนความสัตย์ความจริงโปรดสืบดูก็จะทราบ ซึ่งเกื้อหนุนเจ้านายเหล่านี้ไป ก็ด้วยเข้าใจว่าตัวกระหม่อมฉันเข้ามาอยู่ในที่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงตัวไม่ได้รับมรฎกของท่าน คนทั้งเมืองทั้งบ้านเขาก็สำคัญว่าเปนผู้มารับ ก็ต้องเลี้ยงเจ้าเลี้ยงนายพวกนั้นไป เพื่อจะให้เปนเยี่ยงอย่างแบบแผนสืบไปภายน่า ฤๅถ้าไม่เปนแบบแผนไปได้ ก็จะได้เปนเกียรติเปนยศแก่ตัวกระหม่อมฉัน กราบทูลมานี้เปนความจริงใจ ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด

ฉบับที่ ๓๕

พระบรมราชโองการให้กราบทูลกรมหมื่นบวรรังษี (สมเด็จ ฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ)

มีพระบรมราชโองการให้กราบทูลกรมหมื่นบวรรังษี แลเผดียงพระราชาคณะถานานุกรมเปรียญแลอันดับที่จัดสันมาบิณฑบาตรเวรทั้งเจดเวรว่า ของในการพระราชกุศลในการพระศพครั้งนี้ พระสงฆ์ราชาคณะแลเจ้าพระเจ้าเณรแลพระครูมีนิตยภัตรก็ได้ไตรยหมดทุกรูป ราชาคณะแลเจ้าพระแลพระครูบางรูปก็ได้สองซ้ำ คิดการตั้งแต่โสกันต์มาผ้าไตรยในการพระศพนั้นถึงจะไม่สู้ดีด้วยมากกว่ามาก ก็เหนว่ายังดีกว่าไตรยที่เรียกว่าไตรยตกน้ำตายแต่ก่อน ถานานกรมแลเปรียญที่ไม่ได้ไตรยที่อยู่ในบิณฑบาตรเวร กับพระสงฆ์อันดับที่จัดไว้สำหรับบิณฑบาตรเวรก็ได้ถวายจีวรผืนหนึ่ง สบงผืนหนึ่ง ย่ามหนึ่ง ทุกรูป จีวรสบงย่ามสำรับหนึ่งไม่ได้ซื้อแต่วัดด้วยราคาเยาที่ขายง่าย ๆ ที่เรียกว่าเช่านั้นเลย เปนของลงทุนทำทั้งสิ้น คิดราคาสำรับหนึ่งเปนเงินสิบสลึง ได้ถวายพระสงฆ์ไปเวรละ ๑๕๐ รูปทั้งเจดเวรบิณฑบาตร คิดเปนพระสงฆ์ ๑๐๕๐ จีวรสบงย่าม ๑๐๕๐ สำรับ คิดราคาสามสิบสองชั่ง สิบหกตำลึงบาท ผ้าไตรยเช่นที่เรียกว่าเช่า ก็ขายวัด ๆ เหวี่ยง ๆ ไตรยละห้าบาทบ้างหกบาทบ้าง แต่ถ้าลงทุนทำทั้งค่าจ้างเย็บด้วย ก็เปนราคาถึงไตรยละแปดบาทยอบแยบ ก็ไทยทานที่จะมีผู้ถวายพระสงฆ์มากมายหลายรูปอย่างนี้ ในครั้งหนึ่งคราวเดียวก็ห่าง ๆ อยู่ไม่สู้มีหนัก.

ไตรยในรายแปดสิบเปนไตรยที่ได้ถวายเมื่อวัน ๑ ฯ ๔ ค่ำ ครั้งหนึ่ง ๓๐ รูป ได้ถวายเมื่อวันที่ ๕ ฯ ๔ ค่ำ อีกครั้งหนึ่ง ๒๐ รูป ได้ถวายเมื่อวัน ๕ ๑๑ ฯ ๕ ค่ำ อีกครั้งหนึ่ง ๓๐ รูป เพราะถวายแยกครั้งแยกงานกันอยู่ดังนี้ หาได้เห็นพร้อมกันไม่ ครั้นเมื่อวัน ๗ ๑๓ ฯ ๕ ค่ำ ได้ให้อาราธนามารับบิณฑบาตรที่พระเมรุพร้อมกันทั้ง ๘๐ รูป ได้ให้หมายอาราธนาว่าเปนการฉลองผ้าไตรย ได้ถวายผ้าขาวพับไปอีกรูปละพับเปนการฉลองในงานนั้น ท่านทั้ง ๘๐ รูปลางองค์ก็เห็นจะเอาผ้าโน่นมานุ่งบ้างผ้านี่มาห่มบ้างปะปนไปชุกชนไป แต่หาได้ตรวจไม่ ได้เห็นถนัดแต่สมเดจพระพุทธโฆษาจารีย์รูปหนึ่งไม่เอาผ้าสำรับนั้นมาทั้งสำรับเอาผ้าอื่นมาแน่แล้ว ก็ในรายบิณฑบาตรเวรนี้ ก็ได้ให้ประกาศอาราธนาว่าตั้งแต่วัน ๕ ฯ ๕ ค่ำ ไปให้พระสงฆ์ในเวรบิณฑบาตรนุ่งห่มผ้าที่ถวายไปในงานพระศพครั้งนี้ แลถ้าอย่ามีที่ถวายไปในครั้งนี้นั้นเข้ามาเวรละ ๑๕๐ รูปทุกวันทั้งเจดวัน จะพระราชทานบิณฑบาตรทานเปนการฉลองไทยธรรมที่พระราชทานไปแล้วนั้น เพื่อจะได้ทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์บริโภคจีวรสบงอย่ามที่พระราชทานไปเปนอันมากเหมือน ๆ กันให้สบายพระเนตรทั้งเจดเวลา ถึงผ้านั้นจะดีหน่อยชั่วหน่อยก็ไม่อะไรนักหนา เวลาเดียวเปนไรมี จึงได้ให้ประกาศไปดังนี้ แต่พระสงฆ์ทุกวันนี้ต่างตาต่างใจ ตั้งแต่พระราชาคณะผู้ใหญ่ลงหมื่นประมาทราชตระกูลประพฤติเปนเหมือนเช่นเขาว่าชีตาไม่พริบ เมื่อเวลาวัน ๕ ฯ ๕ ค่ำ

พระสงฆ์เวรวัดบวรนิเวศเข้ามารับบิณฑบาตรในกำหนดนิมนต์เป็นที่หนึ่ง พระครูพุทธิมนต์ปริชารูปหนึ่งแล้ว ห่มผ้าเก่านุ่งผ้าเก่าเข้ามาทั้งเครื่อง ได้ทรงต่อว่าก็เฉยว่าไม่ได้ ไตรยสังเค็ด ได้แต่ไตรยสดับปกรณ์ ก็ไตรยสดับปกรณ์นั้นหยาบคายนุ่งห่มไม่ได้แล้ว ไตรยในราย ๘๐ ก็ได้ เอาไปไหนเสียจึงนุ่งห่มผ้าเก่า ๆ เข้ามาให้ขวางพระเนตร แต่ผ้าสบงในราย ๑๕๐ นั้น จะมีพระสงฆ์ได้นุ่งเข้ามาบ้างสักสององค์สามองค์ ฤาจะไม่ได้นุ่งแทบทั้งเวรไม่แน่เลย แต่เหนจะไม่ได้นุ่งเข้ามาโดยมาก การก็ไม่ลำยากยาก โพยอะไรนักรังแกเปล่า ๆ ที่ได้ไปแล้วจะไม่เข้ามาครบตามจำนวนก็จะมี เหนถานานุกรมก็จะไม่ครบบ้าง พระพิธีธรรมล้าหลังมาสองรป.

ราชตระกูลก็มีอุปการะแก่พระสงฆ์มาก อื่น ๆ ยกเสียเถิดคิดแต่นิตยภัตรพระราชาคณะผู้ใหญ่รูปหนึ่งเดือนละ ๕/๔ บ. สามชั่ง อย่างลดลงมาเดือนละ ๔/๓ บ. สองชั่งสิบเจดตำลึง อย่างลดลงมาเดือนละ ๔/๒ บ. สองชั่งสิบสี่ตำลึง อย่างลดลงมากว่านั้นเดือนละ ๔/๑ บ. สองชั่งแปดตำลึง อย่างลดลงมาแลพระปลัดตำแหน่งใหญ่เดือนละ ๓/๑ บ. สามสิบหกตำลึง พระครูบางองค์เปรียญเจดประโยคเดือนละสิบยาท บ. สามสิบตำลึง เปรียญหกประโยคห้าประโยคแลพระครปลัดแลพระครูเจ้าอธิการเดือนละแปดยาท บ. ชั่งสี่ตำลึง เปรียญสี่ประโยคแลพระครูมีนิตยภัตรบางรูปเดือนละหกยาท บ. สิบแปดตำลึง เปรียญ

สามประโยคแลถานานุกรมสามัญแลพระสงฆ์อนุจรในอารามหลวง เดือนละสองสลึงละหกบาท ถ้ายิ่งอธิกมาศก็ได้เติมเพิ่มประจำเดือนทกรปตามจำนวนนิตยภัตร ตั้งแต่ ๕ ลงไปจนสองสลึง จำนวนมีนิตยภัตรบันดาศักดิแลมีนิตยภัตรสามัญก็เปนอันมาก เดือนหนึ่งถึง ๕๐๐ รูปเสศเงินจ่ายเดือนหนึ่งเจดสิบชั่งขึ้นไป ถ้าในพรรศกาลจำนวนพระสงฆ์ก็มากขึ้นทวีนิตยภัตรสองสลึงขึ้นไปถึง ๑๐๐๐ เสศ ๒๐๐ เงินหลวงที่จ่ายเปนนิตยภัตรพระสงฆ์ยิ่งหนึ่งถึงพันชั่งเสศ แต่ถ้าว่าพระสงฆ์ตั้งแต่พระราชาคณะถานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อยลงไปจนพระสงฆ์อนุจรสำคัญเสียเหมือนกับคุณแดดคุณเดือนเปนสามัญทั่วโลกยไปไม่มีใครคิดถึง มีแต่ดูถูกดูแคลนต่าง ๆ อ้อนวอนขอให้ฉลองศรัทธาเลื่อมใสบ้างก็เพิกเฉยเสียเอาแต่ใจตัว ข้าราชการฝ่ายคฤหัฐเข้ามารับราชการในวังเหนดเหนื่อยดังเอาเหื่อต่างน้ำกลับไปบ้านมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบ้านมือไม่เปล่าก็มีบ้างละหนแต่เมื่อวันรับเบี้ยหวัด ถึงกระนั้นก็ได้น้อยกว่าพระสงฆ์โดยมาก. ส่วนพระสงฆ์นั้นเข้ามาในวังวันไรกลับไปมือเปล่าก็ไม่มี มีแต่พวกพระปริตรามัญเข้ามารับราชการในวังแล้วกลับไปมือเปล่า ถึงกระนั้นรุ่งเช้าขึ้นเจ้าพนักงานก็เอาเข้าบาตรไปส่ง นอกนั้นแล้วองค์ไรเข้ามาคราวไรที่จะกลับไปมือเปล่าก็ไม่มี โดยเตมทีก็ได้เข้าแลกับไปให้ศิศยกิน ว่ามาทั้งนี้เปนความจริง แต่พระสงฆ์ได้ยินแล้วก็จะนินทาว่าลำเลิก ว่าทั้งนี้ก็ไม่แกล้งจะลำเลิกดอก ว่าด้วยคิดถึงพระพุทธฎีกาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า กตัญญูกตเวที ทุลลโภ โลกสมิง

บุคคลที่รู้คุณผู้อื่นทำแก่ตัว ฤารู้คุณท่านผู้อื่นที่ทำแก่ตัวให้แข้งให้ประจักษ์นั้น หาได้ด้วยยากในโลกย พระพุทธฎีกานั้นเหนว่าจริงว่าแท้ทีเดียว จะสรเสริญพระพุทธฎีกาดอกจึงได้ว่าดังนี้.

แลเมื่อวัน ๗ ๆ ๕ ค่ำ ได้ให้นิมนต์พระสงฆ์ ๘๐ รูปซึ่งได้รับไตรยอย่างดีมีบริขารต่าง ๆ เปนบริขารมีราคา ประมาณรูปหนึ่งไปชั่งเสศทุกรูปนั้น ให้มารับบิณฑบาตรฉันพร้อมกันที่พระเมรุเปนการฉลองผ้าไตรย ก็กลัวจะว่ามาเหนื่อยเปล่ากลับไปมือเปล่า จึงได้พระราชทานผ้าขาวไปรูปละพับด้วย ถึงกระนั้นพระราชประสงค์ที่ว่าจะฉลองไตรยให้ได้ทอดพระเนตรเห็นให้พร้อมกันทั้ง ๘๐ รูปนั้นก็ไม่สำเร็จ สมเด็จพระพุทธโฆสาจาริย์เปนหัวน่า ก็เข้ามาขัดพระราชประสงค์ครั้งหนึ่งเสียก่อนแล้ว ขัดนี้ถ้าจะให้เจ้าพนักงานไปอาราธนาพระสงฆ์ที่ได้ไตรย ๘๐ รูปนั้นครองไตรยจำพวกนั้น ถืออย่ามจำพวกนั้น ถือพัดจำพวกนั้นเข้ามาให้พร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ถวายอนุโมทนาให้เจริญพระราชศรัทธาเลื่อมใสอีกครั้งหนึ่งเปล่า ๆ ไม่พระราชทานอะไรแล้วให้ไปวัดมือเปล่า ๆ ก็ที่ไหนจะสำเร็จ คงจะบิดพลิ้วไปต่าง ๆ ไม่มาเพราะรู้แล้วจะไม่ได้อะไร ฤาถึงจะมาบ้าง ก็จะเปนผ้าสำรับอื่นบ้าง ย่ามอื่นบ้าง ย่ามนั้นบ้าง พัดเล่มอื่นบ้าง พัดเล่มนั้นบ้าง พรอม ๆ แพรม ๆ ไปไม่เหมือนกัน ไม่ให้พนักงานไปอาราธนาแล้ว ถ้าจะให้ไปอาราธนาพระสงฆ์ ก็จะลบคมราชตระกูลเสียหนักเข้าด้วย ในนี้จะขอว่าเสียงทายมา เพราะท่านทั้งปวงก็รู้ว่าวัดหัวเมืองก็ขึ้นแก่วัดในกรุงเทพ ๆ วัดผู้

น้อยก็ชิ้นแก่วัดผู้ใหญ่ พระสงฆ์ ๘๐ รูปที่ได้ไตรยได้ ไทยธรรมไป
ก็รู้จักตัวกันอยู่หมด ถ้าท่านจะชักชวนกันเอง ท่านผู้ใหญ่จะชักชวน
ผู้น้อยให้พร้อมกันนุ่งห่มผ้าไตรยจีวรใน ๘๐ สำรับนั้นให้เหมือนกัน แลถือ
ย่ามถือพัดสำรับนั้นเข้ามาถวายยถาสัพพีอนุโมทนาสักเวลาหนึ่งก็คงจะได้
จะว่าไม่ได้ ดังมนุษย์จะว่ายน้ำค่ามทเลไม่มีเรือไม่มีแพ ฤๅจะเหาะไป
ในอากาศก็หาไม่ ถ้ากตัญญูกตเวทิตาหาง่ายก็คงจะมีผู้คิดผู้ชวน
แลผู้ทำตาม ถ้าว่ากตัญญูกตเวทิตาหายากแล้ว การพระราชประสงค์
นี้คงจะไม่สำเร็จ ว่าดังนี้โดยเสี่ยงทายมาเพื่อจะให้เห็นความจริง เล่น
เล่หมื่นประมาทที่เก่าก่อนนั้น ถ้าพระสงฆ์ได้ยินดังนี้แล้ว ก็คงจะ
ยกสัยท์อวดตีกแกพดว่าไม่มีโอกาส คำนี้ขอเสียอย่าว่าเลย เว้นแต่
เวลาที่ไม่เสด็จอยู่พระราชวัง ในการยางคายกำหนดพระราชดำเนิน ถ้า
เสด็จอยู่ในพระราชวังแล้ว ถ้าท่านทั้ง ๘๐ รูปนั้นพร้อมกันเข้ามากลางคืน
จะรับกลางคืน เข้ามากลางวันจะรับกลางวัน เมื่อมาพร้อมกันเมื่อไร
ถึงเสด็จอยู่ข้างใน ให้มีจดหมายส่งให้สังฆการีกรมวัง อาลักษณ์กรมวัง
เล็กกรมวัง กรมวังกรมวัง ส่งจดหมายเข้าไปกราบทูล จะเสด็จออกรับ การที่
ในพระราชวังนี้ขัดข้องไม่มีดอก อย่าว่าไม่โอวาทยกสัยท์อวดตุกแกไป
เห็นว่าการเรื่องนี้จะไม่สำเร็จ เพราะพระสงฆ์นั้นเอง

ฉบับที่ ๓๖

พระราชหัตถเลขา พระราชทานไปถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ที่เมืองนครศรีธรรมราช ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓

จดหมายมายัง พระองค์เจ้าบัทมราช เจ้าอาว์ เจ้าน้า ให้ทราบด้วยนาย.....ถือหนังสือรับสั่งของเสด็จกับหนังสือโต๊ะเพง แลพระพุทธรูปที่เรียกว่าพระพุทธสิหิงค์กับสิ่งของต่าง ๆ แลเงินตรา ๑๔ ชั่งเข้ามานั้น ได้ส่งกระหม่อมฉันแล้วแต่เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระศรีสุธรรมมุนีได้เอาพระพุทธรูปแลพระนารายน์มาส่งแล้วในเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ แต่เงิน ๑๔ ชั่งยังสงไสยอย่ยังไม่เข้าใจ ถ้าเปนเงินส่วยแต่ตัวเลขเปนส่วนหลวง ก็เห็นว่าไม่ควรเอามาส่งแก่กระหม่อมฉัน ๆ ไม่ควรจะรับไว้ ด้วยส่วยรายนั้นเปนเงินท้องพระคลัง ควรจะให้หัวเมืองยอกส่งมายังกรมพระกลาโหมตามเคย กรมพระกลาโหมจะได้นำมาส่งต่อพนักงารพระคลังมหาสมบัติ ถ้าจะส่งให้ผิดทางนี้ไปหัวเมืองแลกรมพระกลาโหมเขาก็ตั้งค้างไว้ ถ้าว่าเงินรายนี้เกิดแต่ตัวเลขซึ่งเปนส่วนของเสด็จ ๆ ทรงพระเมตตาประทานให้กระหม่อมฉัน ๆ ก็คิดพระเดชพระคุณเปนอันมากแล้ว แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าตัวกระหม่อมฉันก็ไม่ยากจนค่นแค้นขัดสนดอก จะประทานกระหม่อมฉันหาต้องการไม่ ถ้าเสด็จจะเอาไว้ทรงใช้สอยเองก็ดี เห็นว่าจะควรกว่าประทานกระหม่อมฉัน เพราะฉนั้นถ้าแม้นเงินรายนี้เปนเงินส่วนแต่ตัวเลขเปนส่วนของเสด็จมิใช่

เปนส่วนหลวงแล้ว กระหม่อมฉันยอมถวายคืน แต่เพราะสงสัยอยู่ ขัดสั่งรับประทานฝากคลังไว้ก่อน ก็ถ้าแม้นเปนเงินแต่ตัวเลขส่วนหลวง ขอรับประทานให้มีหนังสือยอกเข้ามายังกรมพระกลาโหมตามเคย ความ กระหม่อมฉันก็ได้บอกแก่คุณศรีสุริยวงษแล้ว ถ้าหนังสือยอกมาถึง กระหม่อมฉันจะได้เอาเงินรายนั้นไปส่งต่อกรมพระกลาโหม เขาจะได้หัก บาญชีที่ตั้งค้างมาแต่ก่อน ถ้าเปนเงินส่วยแต่ตัวเลขของเสด็จแล้วตาม แต่จะโปรด ถ้าจะให้ส่งคืนออกไปก็จะถวายคืนออกไป ถ้าจะโปรด ให้จัดซื้อสิ่งของใด ๆ ก็จัดซื้อถวายออกไป ฤๅจะโปรดให้แจกใคร ๆ ขอรับประทานให้จดหมายรายชื่อแลจำนวนเข้ามาให้ทราบ จะแจกให้ ตามรับสั่ง แล้วจะเรียกเอาตั๋วรับแต่เขาส่งออกไปถวาย กรมการที่ มาให้เสด็จทรงใช้สอยนั้นเขาก็มีความชอบอยู่ ครั้งนี้ได้ถวายเสื้อเข้ม ขาบริ้วตัวหนึ่ง เสื้ออัตลัด ๒ ตัว เสื้อแพรต่างสี ๔ ตัว ผ้าปูม ๒ ผืน ผ้าไหม ๔ ผืน แพรขาวห่ม ๖ ผืน ตามแต่เสด็จจะประทานแก่เขามี ความชอบมากแลน้อย ประกาศว่าของกระหม่อมฉันให้ออกมา

อนึ่งโขลนสองคนที่กระหม่อมฉันให้อยู่ตามเสด็จนั้น ครบขวบปี แต่เดือน ๙ แล้ว โปรดถามเขาดู ถ้าเขาจะใคร่กลับมาก็จงบอกมาให้ ทราบ จะได้จ้างคนอื่นออกไปอยู่ตามเสด็จ ขอรับประทานให้โขลน ที่ไปอยู่ก่อนนั้นกลับเข้ามา แล้วจะคิดเงินเดือนที่เขาอยู่เกินขวบปีนั้นให้ เดือนละ ๔ บาทก็ได้ ขุนประสาทไนยเนตร ขุนอินทอาญาใน นาย บุญแก้ว กระหม่อมฉันได้ให้เสื้อผ้าคนละสำรับแล้ว ปีนี้กระหม่อม

ฉันมีบุตรชายอีก ๒ คน บุตรหญิง ๑ บุตรชาย ๒ คนนั้นคนหนึ่งชื่อเจริญรุ่งราษี เปนน้องมารดาเดียวกับชายทองกอง ชายทองแถม ออกเมื่อเดือน ๙ อีกคนหนึ่งชื่อสวัสดิประวัติ ออกเมื่อเดือน ๑๐ มารดาชื่อห่น มิใช่เมขลา เสด็จไม่ทรงรู้จักดอกด้วยเปนคนใหม่

หญิงคนหนึ่งนั้นชื่อสุนันทากุมาริรัตน์ เปนน้องมารดาเดียวกับชายอุณากรรณแลชายเทวัญอุทัยวงศ ออกเมื่อเดือน ๑๒

ชายศริสิทธิก็อยู่ดี เดี๋ยวนี้พูดจากล้าหาญแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อน หญิงอรไทยเทพกัลยานั้นป่วยเปนหิดหลายวัน บัดนี้หายเปนปรกติแล้ว แต่ขัวนั้นเดี๋ยวนี้ป่วยเปนไข้ไป แต่อาการก็คลายแล้ว พี่น้องชาวนครศรีธรรมราชของขัวทั้งเด็กผู้ใหญ่อยู่ดีอยู่ทุกคน แม่เพย[1]ป่วยอาการก็คงอยู่อย่างเดิม จะปรากฏชัดว่าคลายขึ้นแท้ก็หาไม่ ยังไอเสียงแห้งอยู่เสมอ บัดนี้เจ้าอธิการวัดบางกะสอมารักษาให้ยาอยู่ แลรับจะรักษาให้หาย กระหม่อมฉันว่าตามจริงว่าโรคอย่างนี้ลึกซึ้งจะแก้ไขให้คลายเปนอันยาก

ข่าวช้างเผือกที่เมืองยโสธรนั้น พระกำแพงเจ้ากรมช้างได้ขึ้นไปตรวจดูจนถึงแล้วให้หนังสือบอกเข้ามา ช้างนี้เปนช้างเผือกอย่างเอกเหมือนพระยาเศวตไอยรา พระยาเศวตกุญชร พระยาเศวตคชลักษณ์ พระเทพกุญชร ๔ ช้างนั้นเปนแน่แล้ว แต่ปีนี้ฝนชุกมากน้ำก็มากกว่าปีหลังเกือบสองศอก จนบัดนี้น้ำที่กรุงเก่าก็ยังทรงอยู่ไม่ลด ครั้น

---

(๑) คือสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

ให้รีบเดินมาก็เห็นว่าทางยังจะเปนน้ำเปนโคลน เพราะฉนั้นเห็นว่าจะรับมาถึงกรุงได้ โดยสดวก ต่อปลายเดือนสามฤาต้นเดือนสี่

ชายจีตราภรณ์บตรคนใหญ่ของกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศในพรรษาปีมะแมเอกศกไปบวชเปนภิกษุอยู่วัดบวรนิเวศ เสด็จทราบอยู่แล้ว ครั้นปลายพรรษาก็ป่วย ตั้งเถาดาลเปนก้อนแข็งในท้อง ลาสิกขาออกมารักษาตัวคลายแล้ว ก็กลับป่วยมาจนถึงเดือน ๗ ปีวอกโทศกนี้ก็ป่วยหนักลง ให้ไอเปนโลหิตให้ซูบผอมอาการซุดมา ยับนี้ถึงแก่กรรมเสียแล้วเมื่อวันศุกรเดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ศพยังเอาไว้จะปลงในเดือนยี่ฤาเดือนสามปลายปีนี้ นายจันทรข้าหลวงเดิมในกรมพระราชวังในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเปนหลวงราชานุรักษ์เจ้ากรมรักษาพระองค์ ครั้นมาในแผ่นดินประจุบันนี้ได้เลื่อนที่เปนพระยาภักดีภูธรนั้น ป่วยเปนผีทีคอทลุบพโพตกในถึงแก่กรรมเสียแล้ว พระยาภักดีภูธร จันทร เปนข้าหลวงเดิมใช้ชิดสนิทในกรมพระราชวังองค์นั้นมาเหมือนพระยาเทพวรชุน กระหม่อมฉันเห็นว่าเสด็จจะทรงรู้จักเขาอยู่จึงถวายข่าวมาให้

เรื่องความที่โต๊ะเพงบอกมากราบทูลเสด็จนั้นก็ได้อ่านทราบความแล้ว ซึ่งตงกูสะหะขึ้นมาที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น กระหม่อมฉันได้ถามคุณศรีสริยวงษแล้วท่านว่าท่านไม่ทราบเลย พระยาวิชิตศรไกรแลพระเสนหามนตรีก็ได้กราบเรียนแก่ท่าน แต่ได้ยินว่าตงกูสะหะนั้นเปนคนสูบฝิ่นงอม เห็นกรมการเขาจะกลัวกระหม่อมฉันไม่ชอบใจ จึงไม่พาเข้ามาด้วย กระหม่อมฉันเคยติเตียนแขกที่สูบฝิ่นติดงอมไม่ชอบ

ใจเนื่อง ๆ แลเมื่องกบังปาสูนั้นบัดนี้ไม่ได้แก่ตงกูมัสหมัด ตงกูสะหะหลานตงกูนุ่ม ซึ่งเปนพระยากบังปาสูนั้นแล้ว เมื่องนั้นกระหม่อมฉันได้มอบยกให้คืนแก่พระยาไทรเสียแล้วก่อนแต่หนังสือของเสด็จมาถึงการเปนเสร็จแล้ว

รูปพระนารายน์ซึ่งรับสั่งให้พระสิริธรรมมุนีคุมเข้ามานั้นเปนของดีเปนของรามราช พระนารายน์ปางนี้ที่ในกรุงก็ยังไม่มี มีแต่ตัวอย่างโบราณเขาเขียนไว้ในสมุดตำรา แต่เสียดายคนที่ได้ขุดนั้นรังแกอุตริไปทุบ ไปหักคอ ไปหั่นแขนเสีย บัดนี้กระหม่อมฉันได้ให้ช่างต่อแขนเข้าได้แล้ว ทำให้ทรงเทพศาสตรเปนตรีศูลด้ามยาวอย่างรูปตัวอย่างที่โบราณเขียนไว้ แต่บัดนี้ยังคิดดัดคอเข้าไม่จะให้สนิท การก็ยังไม่แล้ว ยากอยู่ เพราะไม่หล่อต่อในไฟตามที่เสด็จรับสั่งห้ามมานั้น

ทองเส้นกับไหมก็ได้ส่งให้พระยาโชฎึกจัดซื้อส่งมาถวายด้วยแล้วตามแต่จะโปรด กระหม่อมฉันได้จดหมายฝากมาถึงท่านผู้หญิงอิน[๑] ขอให้ท่านช่วยคิดอ่านกับเสด็จด้วยแล้ว

การที่เมืองจันเดียวนี้วุ่นวายนักซื้อขายไม่เปนปรกติ จะสั่งของก็ยากได้บ้างไม่ได้บ้าง บัดนี้ได้ยินว่ากรุงบ๊กกิ่งก็เสียแล้วแก่อังกฤษแลฝรั่งเศส เสียเจ้ากรุงฟาเหียงที่จันเมืองนี้เรียกว่าหั้มฮองนั้น ก็หนีไปเมืองตาตารีเสียแล้ว เมืองจันเดียวนี้คนก็ตั้งตัวเปนพวกเปนเหล่าอยู่ตามที่ต่าง ๆ ไม่มีเจ้านายอันเดียวกันดังแต่ก่อน

---

(๑) ท่านผู้หญิงอินเปนมารดาเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง)

ฉบับที่ ๓๗

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมสมเด็จพระเดชาดิศร

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ที่แต่ก่อนเรียกเจ้าฟ้ามงกุฎ ให้กราบทูลหารือในพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร ขอให้ทรงจัดแจงการเสียให้สมควร เพราะทรงนับถือจริง ๆ ว่าเปนผู้ใหญ่ในพระองค์เจ้า ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วยกัน แลทรงพระสติปัญญาสามารถฉลาดในโวหารอันควรแลไม่ควร แลสรรพพจนโวหารในสยามาทิพากย์พิเศษต่าง ๆ หาผู้จะเสมอมิได้ในกาลบัดนี้ ขอพระสติปัญญาทรงพระดำริห์ตั้งบัญญัติให้ดีให้สมควรสักเรื่อง ๑ ขอจงทรงโดยความตามพระหฤทัยเถิดอย่าเกรงใจใครเลย ทรงยังคับมาอย่างไรจะขอรับประทานทำตามทุกประการในเรื่องนี้ คำว่าพระเจ้าลูกเธอดังนี้ตามกฎหมายแลอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน เปนคำนำชื่อพระราชบุตรในพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในเวลาประจุบันนั้น ๆ แต่บัดนี้คนเรียกสองพวกสามพวกไป จนเจ้านายที่มารดาต่ำชาติต่ำตระกูลไม่ควรจะเปนเจ้าจอมมารดา ก็เรียกว่าพระเจ้าลูกเธอเสียหมด ฤๅถือว่านั่นแลแท แลเจ้านายที่ควรเรียกว่าลูกเธอนั้น ก็เรียกแต่ว่าพระองค์นั้นเปล่า ๆ ดูถูกมากนัก ไม่ใคร่จะมีใครอ้างอิงนับถือ ด้วยเห็นว่าเด็กแลยิดาแก่ชรา จะใคร่ขอรับประทานพระดำริห์ในกรมตั้งให้เรียกคำนำชื่อเจ้าที่ควรจะเรียกว่าลูกเธอแท้นั้นเสีย

ใหม่ ให้ผิดกับเขาที่เรียกกันกลุ้มไปทั้งไพร่ทั้งขุนนาง จะเรียกว่าอย่างไรดี นึกอยู่ว่าคนทั้งปวงเดียวนี้มาสำคัญเข้าที่ควรระเรียกว่าลูกเธอนั้น ดังเจ้าราชวงศเสีย ก็จะประกาศว่าให้เรียกว่าราชวรวงศเสียที่เดียวแต่ยังนี้ให้สมประสงค์คนทั้งปวงเถิดฤา ก็ยังคิดอยู่ว่าตัวก็ไม่ได้บ่วยไข้อะไร ไม่ได้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ริมดงพระยาไฟ ยังสงไสยยังไม่ยอมเปน

อนึ่งได้หยั่งเชื่อคำพระพุทธเจ้าว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา** แลเทวดารักษาแผ่นดินมากกว่าตำรามดถ่อหมอดู แลการคาดคเนทั้งปวงอยู่เพราะฉนั้นขอพระดำริห์ในกรมเปนผู้ใหญ่ในราชตระกูล แลเปนมหาสยามกวีชาตินักปราชญ์อันประเสริฐ ทรงพระดำริห์ให้ตั้งคำนำชื่อพระเจ้าลูกเธอเสียใหม่อย่างใดอย่างหนึ่งอย่าให้พ้องกับพวกอื่น คำว่าพระเจ้าลูกเธอนั้นก็จืดไปเสียแล้ว เจ้าลูกมารดาต่ำ ๆ เลว ๆ ที่ไม่เคยมีเจ้าแต่ก่อนมานั้น ก็ชื่อว่าพระเจ้าลูกเธอเสียหมด ได้ยินคนเรียกทุกวันทุกเวลาก็ว่าได้ เปนความสัตย์ความจริง ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด(๑)

---

(๑) สังเกตความในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ เข้าใจว่าปัญหาจะเกิดขึ้นด้วยคนใช้คำนำพระนามพระราชบุตรพระราชธิดาในพระยาทุสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พระเจ้าลูกเธอ” เหมือนอย่างเจ้านายวังหลวง

ฉบับที่ ๓๙

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นวรจักร์ธรานุภาพ

จดหมายมายังกรมวรจักร์ ให้ยอกพวกชาวนาฬิกาแลแสงหอกดายตรวจตั้งโมงให้ถูกเวลาตีดังนี้ ไปกว่าจะสิ้นเดือนนี้

ตั้งแต่วันอังคารเดือน ๓ แรม ๔ ค่ำไป ในวันอังคาร วันพุธ วันพฤหัศบดี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ ๖ ค่ำ ๓ วันนี้ย่ำรุ่ง ๕ นาฬิกา กับ ๔๘ นาฑี แต่เที่ยงคืน ย่ำค่ำ ๖ นาฬิกากับ ๑๒ นาฑี ทุ่มโมงนอกนี้คงตามนาฬิกากล

ณวันศุกร วันเสาร์ วันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ ๓ วันนี้ตี ๑๑ เมื่อ ๔ นาฬิกากับ ๕๘ นาฑี แต่เที่ยงคืน แล้วย่ำรุ่งเมื่อ ๕ นาฬิกากับ ๔๗ นาฑี แต่เที่ยงคืน ตีโมงหนึ่งเช้า เมื่อ ๖ นาฬิกากับ ๕๘ นาฑี แต่เที่ยงคืน ตีย่าย ๕ โมง เมื่อ ๕ โมงกับนาฑี ๑ ย่ำค่ำเมื่อ ๖ โมงกับ ๑๓ นาฑี แต่ทุ่ม ๑ เมื่อ ๗ โมง กับนาฑี ๑ แต่เที่ยงวันนอกนั้นคงตามนาฬิกากล

วันจันทร์ วันอังคาร วันพุธ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ๓ วันนี้ตี ๑๑ เมื่อ ๔ นาฬิกากับ ๕๘ นาฑี แต่เที่ยงคืน แล้วย่ำรุ่งเมื่อ ๕ นาฬิกากับ ๔๖ นาฑี แต่เที่ยงคืน ตีโมงหนึ่งเช้าเมื่อ ๖ นาฬิกากับ ๕๘ นาฑีแต่เที่ยงคืน ตี ๕ โมงเย็น เมื่อ ๕ นาฬิกากับ ๒ นาฑี แต่เที่ยงวัน แล้วย่ำค่ำ เมื่อ ๖ นาฬิกากับ ๑๔ นาฑีแต่เที่ยงวัน ตีทุ่มหนึ่งเมื่อ ๗ นาฬิกากับ ๒ นาฑี แต่เที่ยงวัน

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

วันพฤหัศบดี วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ ๑๔ ค่ำ แลวันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ ๓ วันจัตวาศก ๑๑ เมื่อ ๔ นาฬิกากับ ๕๗ นาฑิ แต่เที่ยงคืน ย่ำรุ่งเมื่อ ๕ นาฬิกากับ ๔๕ นาฑิ แต่เที่ยงคืน ตีโมงเช้าเมื่อ ๖ นาฬิกากับ ๕๗ นาฑิ แต่เที่ยงคืน ตี ๕ โมงเย็นเมื่อ ๕ นาฬิกากับ ๓ นาฑิ แต่เที่ยงวัน ย่ำค่ำเมื่อ ๖ นาฬิกากับ ๑๕ นาฑิ แต่เที่ยงวัน ตีทุ่มเมื่อ ๗ นาฬิกากับ ๓ นาฑิ

วันอาทิตย์ วันจันทร์ วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ ๓ วันจัตวาศก ๑๑ เมื่อ ๔ นาฬิกากับ ๕๖ นาฑิ แต่เที่ยงคืน ย่ำรุ่งเมื่อ ๕ นาฬิกากับ ๔๔ นาฑิ แต่เที่ยงคืน ตีโมงเช้าเมื่อ ๖ นาฬิกากับ ๕๖ นาฑิ แต่เที่ยงคืน ตี ๕ โมงเปน ๕ นาฬิกากับ ๔ นาฑิ แต่เที่ยงวัน ย่ำค่ำเมื่อ ๖ นาฬิกากับ ๑๖ นาฑิ แต่เที่ยงวัน ตีทุ่มหนึ่งเมื่อ ๗ นาฬิกากับ ๔ นาฑิ แต่เที่ยงวัน

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
ตำบลถนนราชบพิธ จังหวัดพระนคร
วันที่ ๑๙ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๙

ИВПТЗИ